

Prikazi i osvrti

Izložba *Stotinu kamenčića izgubljenog raja. Romanička skulptura u muzejima i zbirnama između Save i Drave*, autor izložbe Vladimir Peter GOSS (Arheološki muzej u Zagrebu, listopad-prosinac 2007; Arheološki muzej Osijek, svibanj-srpanj 2008).

U listopadu 2007. u Arheološkom muzeju u Zagrebu otvorena je izložba *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, autora izložbe Vladimira P. Gossa. Do danas, izložba je obišla Bjelovar, Slavonski Brod i Osijek, a već se javio interes da stotinu kamenčića ugoste i jadranski gradovi, što je sasvim opravdano s obzirom na veliki značaj što ga ista građa ima za nacionalnu povijest i povijest umjetnosti.

Izložba *Stotinu kamenčića izgubljenog raja* obuhvaća skulpturu i arhitektonsku plastiku srednjovjekovne Slavonije, čije područje se prostiralo na zapadu do Petrove gore, s južne i sjeverne strane bilo je omeđeno rijekama Dravom i Savom, a na istoku je graničilo sa Srijemom.

Izloženi primjerci mahom su prikupljeni iz muzeja slavonskih gradova, a tek poneki eksponati su uzeti s nedavno istraženih lokaliteta, poput Lobora i Čazme. Predstavljena građa originalno je pohranjena u bjelovarskom Gradskom muzeju, Gradskom muzeju Čazma, Muzeju grada Iloka, Muzeju grada Koprivnice, Gradskom muzeju Križevci, zatim u zbirci franjevačkog samostana u Našicama, u Gradskom muzeju Nova Gradiška, Muzeju Slavonije Osijek, Grad-

skom muzeju Požega, Muzeju Sv. Ivana Zeline, Gradskom muzeju Varaždin, Dijecezanskom muzeju Velika, Gradskom muzeju Vinkovci, Arheološkom muzeju u Zagrebu, Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu, u Hrvatskom restauratorskom zavodu u Zagrebu, u Arheološkom zavodu Filozofskog fakulteta u Zagrebu, u Dijacezanskom muzeju Zagrebačke nadbiskupije, a neki izloženi ulomci se nalaze u posjedu Gradskog poglavarstva grada Ivanca, župne crkve sv. Marka u Vinici te privatne zbirke Glasnović u Zagrebu. Ukupno je izloženo 106 primjeraka srednjovjekovne skulpture i arhitektonske plastike s područja između Save i Drave. Ulomci su uglavnom svrstani unutar vremenskih razdoblja predromanike, romanike te prijelaznog stila, na razmeđu 13. i 14. stoljeća, osim pojedinih eksponata za koje se nije sa sigurnošću odredilo vrijeme nastanka.

Prije četiri godine rađa se ideja što sveobuhvatnijeg prikaza srednjovjekovne umjetnosti hrvatskog međuriječja, dosada uglavnom zapostavljene ili marginalizirane u hrvatskoj povijesti umjetnosti. U tri godine rada na izložbi, istraživači su – Vladimir P. Goss sa suradnicima Vjekoslavom Jukićem i Tihanom Puc – povećali broj sigurnih, vjerojatnih i mogućih spomenika romanike od onih desetak koje je poznavao Gjuro Szabo, i nekoliko desetina koje navodi Andela Horvat, do nekoliko stotina – objekata sakralne i profane arhitekture te tragova naselja, selišta i grobišta. Sam autor izložbe, Vladimir P. Goss, u predgovoru kataloga sa skromnošću priznaje da je tada računao na četrdesetak izložaka, uglavnom barem preliminarno objavljenih, te možda još koji, dotada nepoznat javnosti. Priznajući da je ideja prezentacije srednjovjekovne umjetnosti međuri-

ječja bila veliki izazov, sa zadovoljstvom utvrđuje da je trogodišnje istraživanje i prikupljanje materijala rezultiralo daleko većim brojem nalaza od očekivanog.

Ipak, na izložbi nisu prezentirani svi poznati dekorativni i figuralni ulomci, jer ima tek nekoliko primjera bogatoga nalaza predromaničke i romaničke skulpture sv. Marije Gorske u Loboru, čije istraživanje još traje pod vodstvom Krešimira Filipca. Osim toga, određeni dio poznatih nam elemenata arhitekture gore spomenutih stilskih razdoblja nalazi se kao dio arhitektonske plastike ili crkvenog inventara pohranjen *in situ*, čime je onemogućeno izdvajanje istih fragmenata iz korpusa pojedinih crkvi radi njihove prezentacije na ovoj izložbi, koja 'nepravda' je ispravljena spominjanjem istih primjerala u autorovom tekstu kataloga izložbe.

Na izložbi su uglavnom zastupljeni primjeri predromaničke i romaničke skulpture i arhitektonske plastike, te materijali tzv. prijelaznog stila, datacija kojih se kreće u vremenskom razdoblju od 9. do 13. st. Za neke izložke nije određeno vrijeme nastanka, prvenstveno radi problematike stila, odnosno kvalitete same izrade pojedinih eksponata, a zatim i radi nedostatka povijesnih podataka. Time se prvenstveno misli na primjere iz varaždinskog Gradskog muzeja: nepotpuni kameni reljef s prikazom ljudske glave te kapitel, kojemu se ne zna podrijetlo, a čije oblikovanje – voluminozni pupoljci u gornjem dijelu, a stilizirani, plošni akanti u donjem dijelu – onemogućuje gotovo svaku dataciju, baziranu na elementima stila.

Predstavljani su samo originali, mahom popabirčeni iz muzejskih zbirki kontinentalne Hrvatske. Tek u slučaju glogovničkih primjera autor se odlučio da pokretni materijal predstavi fotografijama onoga materijala *in situ*. Također, dio materijala romaničke skulpture i plastike međuriječja nije izložen na izložbi, po-

najviše zbog tehničkih problema: fragmenti portala đakovačke katedrale i franjevačke crkve u Osijeku (za koju postoji osnovana sumnja da je nastala na temeljima cistercitske crkve) zatrpani su *in situ* nakon njihova pronalaska tijekom istražnih i arheoloških radova. Osim toga, velik dio materijala nalazi se *in situ*, poput portala ivanovačke crkve u Koprivni, portala templarske crkve u Martinu, arhitektonske plastike i portala crkve sv. Petra i Pavla u Koški, sv. Magdalene u Gornjem Knegincu, sv. Marka u Vinici, sv. Petra u Novom Mestu Zelinskom, sv. Križa u Križovljanu te u franjevačkim crkvama u Virovitici i Požegi. Treba napomenuti da se popis fragmenata srednjovjekovne skulpture i arhitektonske plastike svake godine povećava zahvaljujući prvenstveno istražnim radovima na pojedinim objektima te terenskome radu.

U većem broju su izloženi dekorativni ili figuralni primjerci srednjovjekovne skulpture, a elementi arhitektonske plastike predstavljeni su većinom s namjerom isticanja važnosti lokaliteta. Radi se o materijalu koji je gotovo sasvim nepoznat, malo objavljivan, a i tada uglavnom u šturo, preliminarnom obliku. Popriličan broj izloženih predmeta otkriven je u spremištima ili prepoznat tek tijekom priprema za izložbu. Velik dio njih iznosi se prvi put pred oči stručne i šire javnosti.

Namjera autora izložbe bila je sustavno objedinjavanje spomeničke građe, što omogućuje daljnje znanstveno izučavanje i valoriziranje istoga materijala. Na izložbi su po prvi put okupljeni i prezentirani gotovo svi spomenici predromaničke i romaničke skulpture i arhitektonske plastike kontinentalne Hrvatske. Upravo stoga, izložba je prvenstveno od znanstvenoga značaja, jer omogućuje pregled količine građe, ali i uporabu znanstvenih tehnika komparativne analize, usporedbe i valorizacije izloženog

materijala. Također, izložba olakšava kontekstualiziranje hrvatske spomeničke građe unutar europskoga miljea, prvenstveno u odnosu na susjedne nam kulturne krugove, kakav je bio ugarski srednjovjekovni kulturni krug ili bizantski kulturni krug sjeverne Italije.

Srednjovjekovna je umjetnost hrvatskoga međuriječja u ranijoj povijesti umjetnosti bila tumačena pomoću srodnih mađarskih primjera, no nedostaje sustavan prikaz hrvatske umjetnosti toga vremena, a spoznaje srednjovjekovne kulture kontinentalne Hrvatske uglavnom su vezane uz pojedinačne građevine, odnosno pojedinačna umjetnička djela. Kako nisu svi poznati primjeri arhitekture i likovne umjetnosti detaljno istraženi i znanstveno obrađeni, sustavan prikaz srednjovjekovne umjetnosti kontinentalne Hrvatske bio bi, zasada, malo preuranjen.

Nepostojanje konteksta srednjovjekovne umjetnosti međuriječja otežava mogućnost uvjerljivog datiranja te stilsku prepoznatljivost pojedinih spomenika: struka još nije definirala je li kapitel iz varaždinskog Gradskog muzeja rad iz 18. stoljeća ili je romaničke provenijencije, jer pokazuje stilske sličnosti s romaničkim kapitelima katedrale u Parmi. *Medo* iz Nove Gradiške također tek iščekuje znanstvenu valorizaciju, jer se u slučaju toga fragmenta isprepleću mišljenja o rimskom, predromaničkom, romaničkom i renesansnom porijeklu iste skulpture. Pojedini izloženi primjerci tek su nedavno ušli u svijet hrvatske povijesti umjetnosti, poput daruvarskog krsnog zdenca i snopastog stupića, a prepoznati su kao ranosrednjovjekovni i kao romanički, kao rad domaćih radionica i kao import, uz različito tumačenje izvora stila.

Kako ne postoji sustavna kronologija umjetničkog života između 800. i 1400. u srednjovjekovnoj Slavoniji, autor izložbe, Vladimir P. Goss, odlučio je

u predgovoru izložbe pokušati napraviti prijedlog, skicu takve kronologije na bazi izloženoga materijala i dugogodišnjega rada na spomenicima srednjovjekovne arhitekture i umjetnosti.

Izloženi materijal upućuje na postojanje nekoliko kulturnih središta za vrijeme srednjovjekovne kulture na prostoru međuriječja. Po mišljenju autora izložbe, početke monumentalnog zidanja i klesanja u međuriječju obilježava prostrana i složena arhitektura na području sv. Marije Gorske u Loboru, istraživanje kojeg lokaliteta još uvijek traje. Mahom su to ulomci arhitektonske plastike i crkvenog inventara (kamenih ambona, oltarnih pregrada...) s pleternom ornamentikom. Istraživač lokaliteta, Krešimir Filipec, pretpostavlja da ista pleterna ornamentika potječe još iz 9. st., što stavlja taj materijal uz bok sisačkim pleterima (za Sisak se pretpostavlja da je bio prijestolnica Ljudevita Posavskog). Za sisačke je pletere još ranije ustanovljeno da pokazuju sličnosti s primjerima romaničke umjetnosti sjeverne Italije, a srodnost sisačkih i loborskih fragmenata ukazuje na mogućnost zajedničkog izvorišta stila u sjevernotalijanskim uzorima Aquileje i Grada.

Početak klesanja i graditeljstva u kamenu u Slavoniji i Baranji, s druge strane, povezuje se s osnutkom Pečujske biskupije 1009. Primjeri umjetničkoga djelovanja, koje Goss nalazi bliskima mađarskim primjerima iz vremena oko 1100., pronađeni su u Belom Manastiru, a čuvaju se u Muzeju Slavonije u Osijeku: ulomak oltarne pregrade i ulomak kapitela. Visoka kvaliteta belomanastirskih fragmenata, datiranih u 11. st., ukazuje na bogato graditeljstvo kojega su isti fragmenti bili sastavni dio. Nažalost, zasada nije poznata crkva na području hrvatske Baranje, s koje bi isti fragmenti mogli potjecati. Ravnatelj Muzeja Slavonije u Osijeku, arheolog Mladen Rađić, daje naslutiti da ulomak oltarne pre-

grade potječe s lokaliteta Halica kod Sarkanja (u popisu župa za ubiranje papinske desetine spominje se župa Hale u Baranji, a iz 15. st. je podatak o postojanju crkve sv. Marije Magdalene u selu Kyshale, uništene za vrijeme turske vladavine), te da bi arheološka istraživanja istoga lokaliteta mogla uroditi plodom u otkrivanju srednjovjekovne crkve.

Iz Srijema, točnije vinograda na brdu Stručici kod Rakovca, potječu pleteri što se danas čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu. To su ulomci arhitektonske plastike – kapitel, kamene ploče ili grede - koje je Brunšmid okvirno datirao u razdoblje 10. – 12. st. Na teško oštećenim fragmentima nazire se izmjena dvoprutih i troprutih pletera, akanta i stiliziranih biljnih ornamenata, a kvaliteta izrade slična je plastici iz Baranje. Autor izložbe srijemske ulomke, skupa s ranije spomenutim baranjskim primjerima, svrstava u veliku skupinu plitkih re-ljefa s jugoistočnog područja panonskog bazena. U pokušaju određivanja izvorišta stila Goss, poput Radića, napominje da je moguć refleksni bizantinizam iz sjeverne Italije (Venecija – Aquileia – Grado).

Dvije baze kapitela s ugaonim listolikim izbočinama iz vinkovačkog Gradskog muzeja gotovo su identične mađarskim primjerima iz mjesta Glogovac, a smatra se da su porijeklom s benediktinske opatije sv. Duha kod Nuštra, za koju se pretpostavlja da se nalazila na mjestu današnjeg lokaliteta *Zidine*.

O visokoj umjetničkoj kvaliteti skulpture Srijema možda ponajviše govori iločki pilastar s ikonološkom temom *Agnus Dei*, pronađen u dvorištu franjevačkog samostana, a koji se također čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Iako je vrijeme nastanka tog spomenika ustanovljeno s popriličnom sigurnošću komparativnom analizom, te se godina 1150. uzima kao okvirna datacija nastanka pilastra, valorizacija skulp-

ture još uvijek nedostaje – autor izložbe uspoređuje iločki pilastar sa sličnim ulomkom iz Székesfehérvára (oko 1100.-1150.), ali i s drvenim romaničkim stupcem u insbruškom Ferdinandeumu.

Mađarske provale, kasnije i tatarske, uvelike su uzrokovale zastoje u razvoju umjetničkog života na ovim prostorima, zbog čega postoje određene lakune u kontinuitetu materijalnih dokaza umjetničkog stvaralaštva. Tako, dok se na gore spomenutim primjerima može pratiti razvoj umjetničkog stvaralaštva u istočnoj Slavoniji, Baranji i Srijemu, zapadni kraj Slavonije, čini se, oskudijeva spomenicima koji se s određenom sigurnošću mogu datirati u 10. i dio 11. st. Nedostatak materijalnih dokaza stvaralaštva može se povezati s mađarskim provalama prije njihova pokrštenja 1000. godine. Tek se u 13. st. opet budi umjetnički život zapadne Slavonije pod pokroviteljstvom zagrebačkog biskupa Stjepana II (1225.-1247.), koji je prije toga bio dvorski kancelar Andrije II, te hercega Kolomana, mlađeg brata hrvatsko-ugarskog kralja Bele IV. Naime, s biskupom Stjepanom II povezuje se nastanak novoga grada Čazme, gdje Stjepan II osniva kaptol s 12 kanonika, a od 1234. tu stoluje herceg Koloman. Koliko je poznato, u Čazmi se razvio bogat svjetovni i duhovni život: osim samostana braće propovjednika i njihove crkve sv. Marije Magdalene te crkve sv. Duha zbornog kaptola, postojale su još crkve sv. Marije, sv. Katarine, sv. Andrije i sv. Ivana, zatim bogata palača hercega Kolomana, palača biskupa Stjepana i Zbornoga kaptola, te obrambeni sustav gradskih zidina. Bogati ostaci arhitektonske plastike datirani su uglavnom u 13. i 14. st., a veliki dio se čuva u Gradskom muzeju Čazma. U kritičkoj obradi istoga materijala, Goss nalazi srodnost s mađarskim fragmentima iz Zalavára u Kesteljskom muzeju, zatim iz Tate, što ukazuje na mogućnost da su za hercega Kolomana i biskupa Stjepana II

u Čazmi djelovali majstori kraljevske radionice iz dvorskoga kruga Bele IV u Esztergomu i Budimu.

Sličnost s materijalima budimskih i esztergomskih pokazuju i primjeri skulpture i arhitektonske plastike s Medvedgrada. Medvedgradski kapiteli 'stupožderi' svrstani su u vrijeme koje Imre Takács naziva 'prvim međunarodnim stilom gotike', a koje karakteriziraju mnogobrojni i plodonosni utjecaji sa Zapada, ili preko Bamberga i Jáka, ili preko talijanskog kruga Friedricha II, koji se veže uz djelatnost Villarda de Honnecourta. Stalna strujanja majstora, često vezanih uz cistercite i druge redove, šire kulturu u dijelove istočne Europe, a tako i panonske Hrvatske. Značajke i vrijednosti tog prvog međunarodnog gotičkog stila Goss nalazi i u kapitelu iz bjelovarskog Gradskog muzeja, u fragmentima iz sv. Marka u Vinici i iz sv. Petra u Novom Mestu Zelinskom, koji materijal bi se mogao pripisati i građevinskoj djelatnosti biskupa Stjepana II, te u malo udaljenijim fragmentima u Požeškom muzeju, čije porijeklo još nije poznato.

Dolaskom Stjepana II na mjesto biskupa Zagrebačke biskupije počinje razdoblje plodnog stvaralaštva u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, obilježeno prvenstveno gradnjom zagrebačke katedrale. Rijetki sačuvani fragmenti predtatarske katedrale upućuju na mogućnost djelovanja kraljevske radionice u Zagrebu već oko 1200., koju vjerojatnost povećava prisutnost vrhunskih radionica u zagrebačkoj okolici (Gora, Topusko) – mahom vezanih uz samostanske redove - te mnogi fragmenti čije ih stilske odrednice smještaju u 12. i rano 13. stoljeće (kameni reljef sv. Pavla, prepoznat kao dio sakristijskog oltara predtatarske zagrebačke katedrale, poznati *Kamen iz Belca*, kapitel iz Hrvatskog povijesnog muzeja...), odnosno u razdoblje kasne romaničke uz približavanje mekšem, internacionalnom stilu.

Određeni kulturološki pandan Stjepanu II zapadne Slavonije predstavlja kulturološki krug u Đakovu, nastao u okviru sjedišta bosanske biskupije i gradnje romaničke katedrale. Lijepi fragment đakovačke katedrale, kapitel s isprepletenim zmajevima, datiran je u 13. st., a i u ovome slučaju se mogu naći sličnosti s esztergomskim primjerima. Postojanje brojnih redova, te razvijen duhovni i svjetovni život na području istočne Slavonije vidljiv je i u kvalitetnim sačuvanim fragmentima skulpture i arhitektonske plastike: osim izvanrednog, gore spomenutog kapitela srednjovjekovne katedrale, tu je i *Agnus Dei* iz Našica, te arhitektonski ulomci iz Iloka i Gornje Bukovice, mahom primjeri prijelaznog stila potkraj 12. st. te početkom 13. st. Nedavno provedenim istražnim radovima franjevačkog samostana u Našicama pod vodstvom Ratka Ivanušeca, pronađeni su, kao spolijske, elementi gotičkoga svođenja crkve, čija rebra s bademastim profilacijama nesumnjivo podsjećaju na arhitektonsku plastiku prijelaznog stila u Čazmi. Kako je rebro iz Čazme datirano u prvu polovinu 13.st., a u tipološkome pogledu determinirano kao najstariji primjerak rebra ranogotičke provenijencije u kontinentalnoj Hrvatskoj, nameće se pitanje strujanja utjecaja i širenja oblika novoga stila iz grada Čazme u istočne dijelove Slavonije (ili obratno?), koju mogućnost tek treba istražiti i potvrditi.

Najbogatiji nalaz romaničke skulpture predstavlja ruševine benediktinske opatije sv. Mihovila u Rudini. Rustične, no potresno ekspresivne rudinske glave jedinstven su primjer romaničke skulpture u Europi. Autor izložbe donosi zanimljivu stilsku analizu rudinskih glava, pri čemu razlikuje nekoliko ruku. Polazeći od premise da svaki izražaj mora imati svoga autora, Goss prepoznaje Glavnog majstora, koji predstavlja određeno izvoriste stila rudinskih glava, nakon kojega se profiliraju ostali majstori, kojima Goss nadjeva imena zavisno od njihova poteza

dlijetom. Tako raspoznaje Majstora Zaobljenih Bridova, Majstora Oštrih Bridova, Majstora Zaobljenih Oblika te Majstora Paralelnih Ploha. Priznajući da će se porijeklo rudinskoga stila moći definirati tek nakon što se Rudina u potpunosti istraži, Goss ipak daje naslutiti da se izvorište stila može tražiti u kasnoantičkom modelu orijentalnoga, istočnokršćanskog podrijetla. U taj model se uklapaju i fragmenti arhitektonske plastike, gdje se ponavljaju dekorativni motivi akanta i dijamantnih zrnaca, a za koje Goss nalazi sličnosti sa koptskom ornamentikom tekstila.

Bogati 'rudnik' romaničke skulpture predstavlja i crkva sv. Marije u Donjoj Glogovnici. Šest glogovničkih fragmenata spadaju u najmonumentalnije spomenike romaničke skulpture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: mahom prikazuju figuru čovjeka, uglavnom sepulkralaca, a fragmenti su imali funkciju nosača polustupa portala, konzole ili, u jednom slučaju, kapitela. Dimenzije tih fragmenata upućuju na to da su sve bile dio arhitekture popriličnih dimenzija, što upotpunjuju arheološka istraživanja kojima je potvrđen romanički sloj crkve u kojoj su fragmenti nađeni. Jake, naglašene, pomalo 'kubističke' forme uz pomalo nespretno izvedene poze, s hipertrofiranim glavama i naglašenim stiliziranim detaljima ukazuju na postojanje još jednog osebujnog stila, uz rudinski, za koji Goss nalazi sličnosti u skulpturi kasnijega 12. st., u južnom dijelu središnje Panonije (Madocsa, Pécs), koje vrijeme, pak, odgovara pojavi sepulkralaca u Hrvatskoj.

Uz sjedišta biskupija, nositelji umjetnosti klesanja bili su samostanski redovi, poglavito križarski redovi. Osim Glogovnice, fragmenti 'križarske' umjetnosti pronađeni su u Ivancu, Križovljanu, Koški, Koprivni, Martinu, Brckovljanima, Apatovcu kod Križevaca, Prozorju, Loboru te u Novoj Rači.

Naposljetku, izloženi materijal nas uvjerava u bogatu, iako nedovoljno poz-

natu, graditeljsku, kiparsku i slikarsku umjetnost hrvatskoga međuriječja u razdoblju od 800. do 1250. Valjano istraživanje problematike srednjovjekovne umjetnosti Slavonije, Baranje i Srijema iziskuje interdisciplinarnost svih povijesnih znanosti, prvenstveno zato da se povijesnim činjenicama dokaže ono na što sačuvani, ovom prilikom izloženi, materijal upućuje. Da završim riječima Vladimira P. Gossa: *Mi se još uvijek moramo suočavati s predrasudama da se u našem međuriječju prije poodmakloga 13. st. nije gradilo, ili da se nije gradilo u kamenu ili da je sve uništeno i nestalo.* Ova izložba je odgovor na isto, kao i poziv na daljnje izučavanje i valoriziranje spomeničke baštine zasada tajnovitog srednjovjekovnog prostora Slavonije.

Iva Papić

Dinko ŠOKČEVIĆ: *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugog* (Zagreb: Naklada Pavičić d. o. o., 2006.), 382 str.

Gotovo stotinu godina po raspadu Austro-Ugarske Monarhije hrvatski i mađarski narod žive u dobrosusjedskim odnosima neopterećenima spomena vriednim spornim pitanjima. Činjenica je, štoviše, da prevladava dojam kako Republika Hrvatska najbolje susjedske odnose ima upravo s Republikom Mađarskom, a sukladni tome su i rezultati raznih anketa u kojima građani Hrvatske redovno od svih susjeda vrlo pozitivno ili čak i najpozitivnije ocjenjuju Mađare.

No, dva naroda i danas suviše slabo poznaju zajedničku, pa sâmim tim i vlastitu prošlost. Historiografije dvaju naro-

da su propustile pružiti odgovore na mnoga iznimno važna pitanja, a ti su propusti, prema ocjeni mnogih, u određenoj mjeri izraženiji kod hrvatske historiografije.

Zahvaljujući toj neobrađenosti mnogih ključnih i spornih točaka iz zajedničke prošlosti, u hrvatskoj su javnosti – uključujući i onu stručnu – i danas prisutne brojne predrasude koje se prije svega odnose na osobe i pojave iz onih razdoblja zajedničke prošlosti koje bismo mogli nazvati manje slavnima

U izdanju nakladničke kuće Naklada Pavičić d. o. o. objavljena je 2006. godine knjiga koja u značajnoj mjeri ispunjava ovu prazninu. Riječ je o knjizi *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se preko Drave mijenjala slika drugog* autora Dinka Šokčevića (Dénes Sokcsevits). Šokčević je povjesničar srednje generacije (rođen u Baji 1960. godine) čiji je autorski opus gotovo u cijelosti posvećen istraživanju mađarsko-hrvatskih odnosa. Sveučilišni je profesor na Sveučilištu "Janus Pannonius" u Pečuhu, na kojemu je 1998. godine obranio i doktorsku disertaciju iz povijesnih znanosti pod naslovom *Slika Mađara kod Hrvata u razdoblju od 1861. do 1918. godine*. Predaje također kao gostujući profesor mađarsku povijest na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, a ovo mu je, nakon tri knjige na mađarskom jeziku i više članaka na mađarskom i hrvatskom jeziku, prva knjiga objavljena na hrvatskom jeziku. Prethodne tri knjige na mađarskom jeziku također tematiziraju hrvatsku povijest, a knjiga *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata* predstavlja dopunjeni i prerađeni dio doktorske disertacije.

Kako i sam naslov govori, knjiga nudi odgovor na pitanje kako su se Hrvati i Mađari međusobno vidjeli, i to prvenstveno u razdoblju kada njihovi odnosi bivaju narušeni – od 1790. do 1918. godine. Dosad smo ponešto znali o tome kako

se je s ove strane Drave gledalo na Mađare (a ova knjiga pokazuje da smo i to vrlo često "krivo" znali), no gotovo je potpuna nepoznanica bila kakvo je viđenje o nama imao sjeverni susjed. Prvi razlog tomu neznanju ipak nisu bile predrasude ili neki slični razlozi, već prvenstveno jezična prepreka – premalo je hrvatskih povjesničara poznavalo mađarski jezik, osobito u razdoblju dviju Jugoslavija. Šokčević, mađarski povjesničar hrvatske nacionalnosti, odlično poznaje oba toliko različita jezika, a već se i svojim prethodnim radovima iskazao i kao vrstan povjesničar. *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata* jest knjiga čija je dominantna tema slika drugoga, ali može se slobodno reći da je autor – iako ne donosi pregled cjelokupnog razdoblja 1790.-1918., već pažnju usredotočuje na pojedine, pretežno one neuralgične točke međusobnih odnosa – dao i kvalitetan, premda ne i cjelovit pregled mađarsko-hrvatskih odnosa u promatranom razdoblju.

Knjiga se sastoji od četrnaest poglavlja kojima prethodi "Predgovor", a slijede ih "Pogovor", potom "Literatura", "Imensko kazalo" (autor Željko Holjevac, ujedno i stručni suradnik ovog izdanja) te "Bilješku o piscu".

Četrnaest iscrpno obrađenih poglavlja je posloženo kronološkim redoslijedom, ali međusobno su nezavisna, odnosno svako poglavlje funkcionira i kao zasebna cjelina.

Već u predgovoru naslovljenom "Koga su i što Mađari u Hrvatskoj mađarizirali?" (7.-14.) autor razmatra toliko čest i u hrvatskoj historiografiji ne odviše jasan pojam mađarizacije. Šokčević najprije postavlja pitanje što se razumijeva pod tim pojmom, potom se pita je li mađarizacije uopće bilo u razdoblju koje on u ovoj knjizi obrađuje. Njegov je zaključak da je u Hrvatskoj, barem u smislu politike jezične asimilacije, nije bilo. U prilog toj tezi Šokčević citira i Franju

Račkog koji je 1883. godine pisao da u 800 godina saveza s Ugarskom niti 800 Hrvata nije naučilo mađarski, ali potom dodaje da je mađarizacije ipak bilo u smislu nametanja vanjskih znakova mađarske prevlasti i državnopravne ideje (zastava, dvojezični natpisi i slično).

U uvodna dva poglavlja ("Mađari u očima Hrvata od 1790. do raspada Austro-Ugarske (Opći okvir)", 15.-26., i "Hrvati u očima Mađara od 1790. do raspada Austro-Ugarske (Opći okvir)", 27.-41.) autor ukratko prikazuje sve promjene do kojih dolazi u slici drugoga člana višestoljetne državne zajednice od prvih ozbiljnijih nesporeda iz 1790. do godina pred Prvi svjetski rat. Autor naglašava da do 1790. godine pretežito dominira pozitivna slika kod oba naroda, a uzrok zatamnjenja te slike prepoznaje u jačanju mađarske nacionalne ideje koja, po uzoru na francuski model, teži stvaranju jedinstvene mađarske nacionalne države. Sukob ovog pokreta s onim hrvatskim, koji tek neznatno kasni, bio je neizbježan i izbio je 1790. godine, a povod je bilo nastojanje mađarskih staleža da Hrvatskoj nametnu mađarski jezik kao službeni. Kad su posrijedi ove mađarske težnje, važno je naglasiti da su se Hrvati dugo vremena uspijevali obraniti zahvaljujući podršci Beča. Tradicionalne je slike posve nestale revolucionarne 1848. koja je donijela i oružani sukob između dvaju naroda. U kasnijem razdoblju "slika drugoga" će doživljavati uspone i padove, ali nikada više neće biti negativna kao 1848. godine. Već u ovim poglavljima autor ukazuje na brojne u Hrvatskoj nedovoljno ili gotovo posve nepoznate osobe, ideje i događaje. Jedna od zanimljivijih osoba je kroatist József Bajza, predstojnik Katedre za hrvatski jezik na Budimpeštanskom sveučilištu, prijatelj Milana Šufflaya, Pavla Raucha i Ive Franka, štovatelj hrvatske povijesti i kulture te borac za hrvatsko pravo na neovisnu državu (pa i protivnik jugoslaven-skog ujedinjenja).

U trećem poglavlju naslovljenom "Bi li Mađari bez posuđenica iz hrvatskog jezika mogli uopće govoriti? Mađari u očima iliraca i mađarona" (43.-77.) autor promatra razdoblje narodnog preporoda u Hrvatskoj, odnosno sliku Mađara kod dviju sukobljenih hrvatskih stranaka – Narodne stranke (ilirici) i Horvatsko-vugerske stranke (mađaroni). U viđenjima iliraca unose se crne boje u sliku o Mađarima, ali čak i tu postoje iznimke, pa se uzornim drže mađarske težnje za jezičnom, kulturnom, gospodarskom i društveno-političkom modernizacijom. Ilirce nije zaslijepila mržnja prema neprijatelju, iako su podlegli stereotipu o Mađarima koji žele uništiti hrvatsku naciju i iako su znali pribjeći i vrijeđanju mađarske kulture i jezika. Vrlo je vrijedno autorovo tumačenje ciljeva i djelatnosti prvaka Horvatsko-vugerske stranke, u najvećoj mjeri izrazito negativno ocjenjivanih od strane hrvatske historiografije. Šokčević uočava pojedine pogrešne procjene u ideologiji mađarona, ali opravdano upozorava da su neki hrvatski povjesničari koji su pisali o njima zaboravili na načelo *Sine ira et studio*.

"Hrvatski liberali (ilirici) u savezu s mađarskim konzervativcima, a u ratu s liberalima. Nova slika Hrvata u Doba reformi u Mađarskoj" naslov je četvrtog poglavlja (79.-108.) u kojem autor analizira uzroke rađanja mađarske nacionalne ideje te promjene koja ona unosi u sliku o Hrvatima. Početne ideje o mogućnosti preslikavanja francuskog modela su se ubrzo pokazale iluzornima, pa su samo rijetki ekstremisti u drugoj polovici 19. stoljeća još vjerovali u asimilaciju mađara. Izniman utjecaj na mađarsku intelektualnu i političku elitu tada je imalo znamenito Herderovo "proročanstvo" o nestanku mađarske nacije i svijetloj slavenskoj budućnosti: Mađare je četrdesetih godina preplavio iracionalni strah od "smrti nacije" i mnogi su izlaz vidjeli u asimilacijskoj politici, a iz istih razloga se s velikim strahom gledalo na svaku naznaku saveza Hrvata i Rusa.

Peto poglavlje ("Van s mačem, udri Mađara / Hrvata. Slika drugoga 1848.", 109.-132.) posvećeno je 1848. godini, godini koja je donijela i oružani sukob dvaju suprotstavljenih nacionalnih pokreta i, očekivano, najcrnju sliku drugoga. Ban Josip Jelačić je sa svojim konjanicima prešao Dravu s ciljem svrgavanja pobunjeničke vlade Lajosa Kossutha, a Mađari u njemu i Hrvatima-ilircima nisu vidjeli drugo nego oruđe najmračnije revolucionarne reakcije. Stereotipnim tumačenjima podlegli su podjednako i Hrvati i nisu razaznavali da u Mađarskoj djeluju i istaknuti pojedinci koji su protivni nepopustljivim stavovima prema hrvatskim težnjama.

Prvi dio knjige posvećen razdoblju do 1848. godine zaključuju šesto i sedmo poglavlje ("‘Gdje je Hrvatska? Ne mogu je naći na karti’. Kako su Hrvati doživljavali Lajosa Kossutha", 133.-152., i "‘Kukavica Jelačić trči prema Beču’. Kako su Mađari doživljavali bana Josipa Jelačića", 153.-169.) u kojem autor analizira sliku ovih dviju istaknutih ličnosti mađarske i hrvatske nacionalne povijesti. Dakako, i slika Kossutha kod Hrvata i slika Jelačića kod Mađara su podjednako izrazito negativne. Iznimna su mjesta u hrvatskoj politici i historiografiji na kojima se je u pozitivnom smislu progovorilo o Kossuthovom zaokretu koji je načinio u emigraciji, dok je Jelačić u gotovo svim mađarskim stručnim radovima i popularnim pregledima i dalje ocijenjen izrazito negativno. Dodatno je sliku o njemu zatamnila revolucionarna mađarska propaganda (uz aktivan udjel pjesnika Sándora Petőfija) koja je išla tako daleko da je tvrdila da je Jelačićev cilj istrebljenje Mađara i pripojenje njihove zemlje Hrvatskoj. Ipak, iza 1990. javlja se u dijelu mađarske historiografije objektivnija slika koja Jelačića stavlja u kontekst hrvatskoga nacionalnog pokreta, a autor naglašava da se veliki značaj u Mađarskoj pridaje činjenici da banov spomenik nakon svog povratka više ne prijete isukanom sabljom Mađarima.

Nešto manje pažnje autor posvećuje razdoblju banovanja Dragutina Khuen-Héderváryja u Hrvatskoj, odnosno sliku javnosti prema Mađarima predočuje na temelju jednog vrlo važnog i po mnogočem karakterističnog događaja – budimpeštanske milenijske izložbe 1896. godine ("‘Ići ili ne ići u Budimpeštu? Mađari i milenijska proslava u hrvatskom zrcalu za vrijeme bana Khuen-Héderváryja", 171.-190.). Analizom najvažnijih zagrebačkih listova autor pokazuje koliko su oprečan stav prema ovoj izložbi, proslavi tisućite obljetnice dolaska Mađara u Karpatsku dolinu, i općenito prema Mađarima imali Khuenova vlada i u to vrijeme gotovo posve slomljena oporba. Saborska je većina u skladu s Khuenovim željama izglasala odaziv na izložbu i veliki novčani iznos za troškove, dok se je oporba iz državnopravnih i solidarnih (nemađarski narodi Ugarske su bojkotirali izložbu) razloga najprije protivila sudjelovanju, a kasnije pozivala na što manji posjet. Hrvatska je oporba na koncu doživjela neuspjeh, a velikom su uspjehu izložbe pridonijela i 8.124 hrvatska individualna izlagača!

Deveto je poglavlje ("‘Hrvati se bune, Beč dirigira. Mađarski odjek hrvatskog narodnog pokreta 1903. godine", 191.-210.) posvećeno protumađarskom narodnom pokretu koji je 1903. godine zahvatio gotovo cijelu Hrvatsku, odnosno reakcijama koje su uslijedile u Mađarskoj. Te su reakcije uglavnom bile oštre, stereotipne i prepune nepoznavanja prilika u Hrvatskoj, no ponajviše iznenađuje činjenica da su naročito oštri bili istupi mađarske oporbe i njezina novinstva. Mađarska oporba tada nije pokazivala uglavnom nikakvo razumijevanje za probleme nacionalnih manjina, a jedina su iznimka socijaldemokrati i njihov list *Népszava*, koji simpatiziraju s hrvatskim pokretom, odnosno s "potlačenim masama".

"Dalmatinci vole Mađare. Pokušaj svjesne promjene slike Mađara u vrijeme

politike *novog kursa*” (211.-238.) glasi naslov desetog poglavlja u kojemu autor prikazuje ponovno popravljjanje slike Mađara među Hrvatima za koje su zaslužni bili ponajprije Dalmatinci – nosioci politike novog kursa, a među njima osobito Frano Supilo koji je popravljjanjem slike o Mađarima nastojao pripremiti teren za sklapanje saveza između hrvatske i mađarske oporbe. Do saveza će doista i doći 1906. godine, ali će izvan njega ostati Josip Frank i braća Radić. Oni će i dalje - osobito Stjepan Radić - promicati izrazito negativne stereotipe o Mađarima.

Ista mađarska oporba koja je 1903. godine od mađarske vlade tražila odlučan obračun s buntovnim Hrvatima je 1905. hvalospjevima popratila donošenje Riječke deklaracije. O tom zanosu i o nagloj pozitivnoj promjeni slike o Hrvatima autor govori u jedanaestom poglavlju naslovljenom “11: 1 za Mađare, ali samo u nogometu. Mađarski odjek politike *novoga kursa*” (239.-260.). Ubrzo je dotadašnja mađarska oporba zahvaljujući sporazumu s carem Franjom Josipom preuzela vlast u Mađarskoj i u novim okolnostima hrvatski joj saveznici nisu više bili potrebni. Razumljiv je stoga bio raskid savezništva i već 1907. ponovno će u mađarskom tisku prevladavati negativna slika Hrvata.

U dvanaestom poglavlju (“Mađarski tlačitelji, Mađarice lake žene. Mađarski likovi i mađarske pojave u hrvatskoj književnosti druge polovice 19. i na početku 20. stoljeća”, 261.-291.) autor tematizira sliku Mađara u hrvatskoj književnosti promatranoga razdoblja (August Šenoa, Franjo Marković, Petar Kanavelović, Eugen Kumičić, Antun Gustav Matoš, Josip Eugen Tomić, Ksaver Šandor Gjalski, Miroslav Krleža, Ante Kovačić, Vjenceslav Novak, August Harambašić, Ognjeslav Utješenović Ostrožinski i drugi) i zaključuje da, uz neke iznimne pozitivne primjere, prevladava stereotip o Mađarima kao tlačiteljima, oholim gospodarima, gušiteljima hrvatske neovisnosti itd.

Autorova analiza hrvatskih historio-grafskih radova iz nagodbenog razdoblja je pokazala da su i historiografija, a naročito popularni povijesni pregledi, odigrali značajnu ulogu u prenošenju pojedinih davno nastalih stereotipa sve do današnjih dana (“Povijest u službi politike. Mađari u hrvatskoj historiografiji nagodbenog razdoblja, s posebnim osvrtom na popularne preglede nacionalne povijesti”, 293.-323.).

U posljednjem, četrnaestom poglavlju autor donosi pregled pisanja mađarske historiografije o Hrvatima (“Samo da nije bilo iliraca i Jelačića. Hrvati u mađarskoj historiografiji nagodbenog razdoblja”, 325.-356.). Kao i u slučaju hrvatske historiografije, i u mađarskoj je historiografiji slika Hrvata naglašeno kritička, što se naročito odnosi na preporodno razdoblje. Autor zaključuje da je do određenih promjena došlo u novijem razdoblju, ali naglašava da se u udžbenicima povijesti premalo prostora pridaje višestoljetnoj državnoj zajednici s Hrvatima.

Knjiga Dinka Šokčevića predstavlja vrlo vrijedno djelo, a nadati se je da će poslužiti i kao poticaj i polazište za daljnja, opsežnija i objektivnija istraživanja zajedničke mađarsko-hrvatske prošlosti, a osobito hrvatsko-mađarskih odnosa u “dugom” 19. stoljeću.

Branko Ostajmer

Nedjeljko NIŽIĆ: *Pregled povijesti pošte, brzjava i telefona u Hrvatskoj* (Zagreb: T – Hrvatski Telekom, 2007.), 796 str.

Krajem prošle godine izašla je u nakladi T-HT d. d. obimna knjiga o povijesti pošte, brzjava i telefona u kojoj je autor na jednom mjestu sabrao podatke

razasute po literaturi te brojnim specijaliziranim i službenim publikacijama bivših država, koje su se prostirale na području današnje Republike Hrvatske. Za veliki dio publikacija navedenih u popisu izvora prosječni povjesničar nikada nije ni čuo, a kamoli se njima koristio, što će uvelike olakšati posao budućim istraživačima hrvatske povijesti 19. i 20. stoljeća.

Sukladno naslovu, knjiga je i podijeljena u tri opća poglavlja: "Iz povijesti pošte" (9-88), "Iz povijesti brzjava" (89-105) i "Iz povijesti telefona" (107-143), koja su potom podijeljena u niz potpoglavlja. U svima njima navode se opći podaci iz povijesti komunikacija počevši od najranijih svjetskih civilizacija, preko razvoja službe u zemljama zapadne Europe, pa sve do područja Hrvatske. Prilikom opisivanja hrvatskih prilika autor neprestano povlači paralele sa svjetskim tokovima te upozorava na potencijalno kašnjenje za zbivanjima u Europi. U knjizi su obrađeni svi segmenti službe: od pravne regulative, gradnje poštanskih ureda, uvođenja službenih pečata i odora do tehničkoga napretka, posebice u sferi telefonije, te utjecaja komunikacija na društvo u cjelini. Isto tako, obrađena je i povratna veza, odnosno utjecaj politike na komunikacije obrađivanjem primjera negativnoga utjecaja Rapalskoga ugovora na hrvatsku telefoniju.

Najveći dio knjige čini poglavlje naslovljeno «Povijesni podaci o poštama, brzjavama i telefonima» (145-784), gdje su abecednim redom navedeni osnovni podaci o radu svakoga poštanskoga ureda na području današnje Hrvatske. Podatci su navedeni u telegrafskoj formi, vrlo detaljno i precizno počevši od datuma osnutka i statusa ureda (redovni ili pomoćni), uvođenja telefonskih veza sa svijetom po datumima za svaku zemlju uz navođenje pojedinih gradskih središta u dotičnoj zemlji, te kada je došlo do tehničkoga napretka uvođenjem automatskih centrala. Naravno, količina navede-

nih podataka ovisi o važnosti pojedinoga središta, a autor završava s podacima iz 1940-ih. Uz svaki podatak naveden je izvor, što dodatno olakšava provjeru, ukoliko to netko bude želio.

Ova knjiga plod je dugogodišnjega sustavnoga rada Nedjeljka Nižića, zaposlenika današnjega HT muzeja smještenoga u Jurišićevoj ulici 13 u Zagrebu, što se vidi na svakoj stranici knjige. Najveći doprinos ove knjige hrvatskoj historiografiji i kulturi uopće jest upravo podastiranje javnosti na jednom mjestu svih tih silnih podataka, koji se često uzimaju zdravo za gotovo, a bez shvaćanja teške dostupnosti velike većine njih. To shvaćaju tek oni koji su se tijekom istraživanja susreli s takvim ili sličnim problemom, pa bi ova knjiga trebala postati neizostavan priručnik svim istraživačima lokalne povijesti i ne samo njima.

Violeta Herman Kaurić

Željko DUGAC: *Protiv bolesti i neznanja. Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji* (Zagreb: Srednja Europa, 2005.), 196 str.

Početak rada Rockefellerove fondacije u međuratnoj Jugoslaviji izravno je povezan s osobnim angažmanom dr. Andrije Štampara, istaknutog javnog djelatnika rođenoga u Drenovcu kraj Pleternice, koji je jedan dio radnoga vijeka proveo i kao liječnik u Novoj Gradiški. Unatoč neupitnoj važnosti dr. Štampara za hrvatsku, ali i svjetsku povijest, o njegovom se radu prije pojave ove knjige znalo malo toga, što je sada u znatnoj mjeri ispravljeno, a će biti još više kada se objavi doktorska radnja istoga autora.

Osnovni tekst knjige *Protiv bolesti i neznanja. Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji* podijeljen je u šest poglavlja, kojima prethodi kratki uvod (3.-6.), a završava svojevrsnim tehničkim poglavljem "Bilješke, rječnik, kazalo" (159.-196.). Svako poglavlje podijeljeno je u dva ili više potpoglavlja, s izuzetkom zaključnoga poglavlja naslovljenoga "Poduhvat koji je ostavio traga" (149.-158.).

Poglavlje "Rockefellerova fondacija i javno zdravstvo nakon Prvog svjetskog rata" (7.-19.) svojevrsan je uvod u temu, gdje se u kratkim crtama daje pregled javnozdravstvene politike međunarodnih organizacija pod pokroviteljstvom Lige naroda, te razlozi djelovanja proizašli iz netom završenoga rata. Ključno mjesto u promicanju međunarodnoga zdravstva imala je Rockefellerova fondacija, koja je kao najjača i najutjecajnija filantropska organizacija pružala izravnu novčanu potporu za realizaciju različitih programa širom svijeta u suradnji s lokalnim vlastima, a ne pojedincima. Uz pomoć kratkih biografskih jedinica o čelnim ljudima fondacije zaduženima za područje Jugoslavije moguće je pratiti promjene u važnosti pojedinih projekata i različitost pristupa rješavanju lokalnih problema, koji su u jugoslavenskom slučaju uvijek bili političke prirode.

Drugo poglavlje naslovljeno "Javno zdravstvo u Kraljevini SHS/Jugoslaviji" (21.-40.) prikaz je idejnoga programa Andrije Štampara za poboljšanje životnih prilika stanovništva, koje je trebalo realizirati u sklopu specijaliziranih odjela Ministarstva narodnoga zdravlja. Tako je primjerice trebalo potaknuti ljude na bolju prehranu, boravak na svježem zraku, redovne liječničke preglede cijelog stanovništva, a posebice trudnica i male djece, veću brigu za higijenu doma i vode za piće, te niz drugih za zdravlje izuzetno važnih aktivnosti. Sve to trebalo je zakonski regulirati, osnovati mrežu socijalnomedicinskih ustanova te stručno osposobiti dostatan broj medicnoga osoblja.

U poglavlju "Djelovanje Rockefellerove fondacije na području međuratne Jugoslavije" (41.-85.) opisuju se prvi kontakti s Rockefellerovom fondacijom ostvareni u Hrvatskoj i Srbiji, te razlozi zašto je Zagreb postao središnje mjesto za suradnju, unatoč tome što je sjedište Ministarstva narodnoga zdravlja bilo u Beogradu. Iz opisa studijskih ruta organiziranih čelnicima fondacije u vrijeme povremenih službenih posjeta Jugoslaviji vidljivi su glavni problemi pojedinih krajeva te borba lokalnih vlasti s endemijskim bolestima, poput malarije u Istri i Makedoniji. Međutim, slabije poznavatelje zdravstvenih prilika na području Jugoslavije mogla bi zaprepatiti lako uočljiva činjenica da je u Hrvatskoj, unatoč svom jađu i bijedi stanovništva pojedinih krajeva, bilo još jako dobro u odnosu na ostale dijelove južnoslavenske zajednice naroda.

Što se sve činilo za poboljšanje postojećih prilika vidljivo je u idućem poglavlju naslovljenom "Projekti" (87.-126.), gdje su navedeni svi stipendisti fondacije s područja Jugoslavije za izobrazbu unutar zemlje te izvan nje. Budući da su stipendisti navedeni u tablicama punim imenom i prezimenom, te specijalističkom temom i nazivom ustanove iz koje dolaze, vjerojatno će poslužiti kao izvor podataka za niz drugih društvenih istraživanja međuratnoga razdoblja. Osnutak Škole narodnoga zdravlja u Zagrebu, koja danas nosi ime Andrije Štampara, bio je najveći građevinski i financijski projekt u Hrvatskoj. Tim više, što su uz školu postupno osnivani pojedini odsjeci, među kojima je posebice važan Odsjek za biološke proizvode, jer je opskrbljivao Jugoslaviju cjepivom protiv sifilisa. Kvaliteta i znatno pristupačnija cijena od uvozne inačice, u znatnoj je mjeri olakšala borbu protiv te vrlo raširene bolesti, koja je u pojedinim krajevima Hrvatske te Bosne i Hercegovine imala endemski karakter, odnosno nije bila prenosiva spolnim putem.

Posljednje poglavlje "Za i protiv" (127.-147.) obrađuje političke probleme na koje je nailazila Rockefellerova fondacija na području Jugoslavije, te Andrija Štampar, kao njezin najistaknutiji zgovornik. Budući da je suradnja morala ići preko državnih institucija, u ovome se poglavlju opisuju različiti načini nadiženja problema sve do konačnoga prestanka suradnje pred Drugi svjetski rat.

Obrađujući uski segment hrvatske povijesti za vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije autor je ukazao na čitav niz problema o kojima se malo zna, jer su do sada bili u potpunoj sjeni političkih previranja u multinacionalnoj zajednici. Tek će daljnja istraživanja omogućiti bolji uvid u politiku javnoga zdravstva kroz različite političke sustave, čiji su institucionalni temelji postavljeni upravo u međuratnom razdoblju. Međutim, prava je šteta što više pažnje nije posvećeno razdoblju prije 1919. god., jer upravo u strahotama izazvanima Prvim svjetskim ratom leže istinski uzroci promjene svijesti o važnosti javnoga zdravstva za očuvanje zdravlja stanovništva i budućnosti svakoga naroda. No, kako su i ta istraživanja još u začetcima, tek će budući zajednički napori povjesničara i povjesničara medicine uroditi potpunijom slikom razvoja javnozdravstvene službe do ustroja kakav danas poznajemo.

Vijoleta Herman Kaurić

Vukovar – hrvatska baština i perspektive razvoja, ur. Dražen ŽIVIĆ i Ivana ŽEBEC (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007.), 584 str.

Zbornik radova predstavljen u Vukovaru 12. travnja 2008. povodom obilježavanja „Spomen-dana žrtvama komunističkog terora u Vukovaru (12.

travnja 1945.)“ poseban je oblik sjećanja na žrtve komunističkog i inog terora u Vukovaru. Radovi objavljeni u njemu izloženi su 2007. na devetom po redu organiziranom znanstveno-stručnom skupu „Vukovar ‘91. – petnaest godina poslije“ održanog u okviru obilježavanja 15. godišnjice osnutka Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, kao i u okviru službenog gradskog programa obilježavanja „Dana sjećanja na žrtve Vukovara 1991.“.

Tematski su radovi strukturirani u četiri bloka.

Prvi tematski blok usmjeren je na VUKOVAR U DOMOVINSKOM RATU te 11 autora u 10 radova (od 15. do 180. stranice) u prvoj polovici zbornika isprepleću ratnu i poratnu stvarnost u stoljetnom hrvatskom gradu smještenom uz Dunav. Tako je Zvonimir Šeparović u radu „Hrvatska žrtva i Haški sudovi“ razradio načela istine i pravедnosti u odnosu na hrvatsku žrtvu u Vukovaru te glede toga djelovanje tri međunarodna suda u Haagu. Fra Zlatko Špehar s kršćansko moralno-etičkog gledišta traži odgovornost za srpsku agresiju na Vukovar 1991. te je svojim prilogom želio pridonijeti objektivnom pristupu prema zločinu počinjenom u Vukovaru i Hrvatskoj. Pri tome je posebice istaknuo dimenzije zločina, kulturocid i ekocid. Marinko Lozančić u radu „Strategijski kontekst obrane Vukovara“ daje uzroke velikosrpske agresije, operacionalizaciju velikosrpske ideje u Jugoslaviji, ostvarenje velikosrpskih težnji u komunističkoj Jugoslaviji, opisuje ulogu JNA u pripremi i provedbi velikosrpske agresije, strategijska gledišta obrane Vukovara te zaključuje da „premda je bitka izgubljena, obrana Vukovara imala je bitno strategijsko značenje, kako za ukupnu vojnu, tako i za nacionalnu pobjedu u procesu stvaranja države – Republike Hrvatske“. Stjepan Sučić i Dražen Živić su sažeto istaknuli „Značaj vukovarske bitke u stvaranju i obrani hrvatske države“. Na brojna pitanja veza-

na za odgovornost medija u vrijeme rata nastojao je odgovoriti Danijel Labaš u prilogu „Odgovornost novinara u ratu – izvještavanje talijanskog tiska o padu Vukovara“. Hrvoje Kačić ističe potrebu poštivanja žrtava stradalih u agresiji za vrijeme obrane pri čemu je Vukovar bio i ostao primjer žrtve, ali i konačne pobjede. Na temu (po)ratne stvarnosti su radovi Brune Esih „Europski sigurnosni mehanizmi i vukovarska (po)ratna stvarnost“, Sanje Špoljar Vržina „Prilog antropoloških promišljanja – identitet Vukovara iz očista domaćih i svjetskih eksperata savjesti i morala“ i Vine Mihaljević „Religija u izgradnji mira, dijaloga, (ne)tolerancije“. Posljednji rad u ovom tematskom bloku je „Image Vukovara u hrvatskoj javnosti – 15 godina nakon stradanja“ u kojem Božo Skoko i Dragan Bagić posebno analiziraju percepciju Vukovara iz perspektive mladih u Hrvatskoj te pokušavaju otkriti načine njihova informiranja i edukacije o tim zbivanjima.

Drugi tematski blok **POVIJESNA, GEOGRAFSKA I GOSPODARSKA BAŠTINA VUKOVARA** obimom gotovo kao i prvi tematski blok (od 181. do 378. stranice) niže 9 autora koji u 8 radova „šetaju kroz prošlost“ Vukovara, i to od prve polovice 18. stoljeća do polovice, odnosno kraja 20. stoljeća. Doduše, nisu tako kronološki složeni jer prvi rad Vladimira Geigera iznosi stradanja i žrtve vukovarskih Nijemaca, odnosno njihov žrtvoslov iz vremena Drugog svjetskog rata i poraća. Hvale je vrijedan i rad Ljiljane Dobrović koja je istražila i vrlo sažeto dala povijest Židova u Vukovaru i okolici, prateći njihovo značenje u svim porama života s posebnim naglaskom na gospodarstvo, i to od početka 18. stoljeća do Holokausta 1942., tj. povratka 23 preživjela Židova 1946. te njihov odlazak, odnosno nestanak s navedenih prostora. Krešimir Bušić bavi se hrvatsko-srpskim odnosima u Vukovaru i okolici od 1918. do 1941., tj. u međuratnom razdoblju u novoj državnoj tvorevini

Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji pri čemu je autor posebnu pozornost posvetio analizi novinskih članaka i priloga u vukovarskim novinama o međunacionalnim društvenim i političkim odnosima vukovarskih Hrvata i Srba te navedenim odnosima na širem prostoru Srijemske županije. Fra Vatroslav Frkin u radu pod naslovom „Knjižnica franjevačkog samostana u Vukovaru“ opisuje nastanak knjižnice koju, po vrelima, datira između 1719. i 1730. Potom autor, po djelima iz prve polovice 18. do druge polovice 19. stoljeća, to razdoblje naziva zlatno doba razvoja vukovarske samostanske knjižnice. Posebna vrijednost ovoga rada popis je svih knjižničara od 1776. do 1987. godine. Budući da je rad fra Frkina izložen na spomenutom skupu neizostavno je navedena sudbina i stanje knjižnice u Domovinskom ratu te povratak knjižnoga fonda iz Srbije u Vukovar 2004. godine. Ante Grubišić je iznio vrijedne kartografske podatke o „Atlasu vukovarskog vlastelinstva iz 1733. godine“, tj. iz Küffsteinovog vremena. Atlas, koji predstavlja preteču katastra čuva se u Muzeju Slavonije u Osijeku. Ivo Turk nas vraća u današnjicu istaknuvši „Prometno-geografske značajke kao funkciju razvoja Vukovara i vukovarskog kraja“. Iscrpan i zanimljiv tekst zorno potkrepljuju karte Paneuropskog prometnog koridora, položaj mreža suhozemnih prometnica u Osječko-baranjskoj i Vukovarsko-srijemskoj županiji kao i hrvatski unutrašnji plovni putovi. Turk je rad završio odjeljkom u kojem je istaknuo perspektive razvoja prometa grada Vukovara. Gospodarski tematski blok na temu „Kanal Dunav – Sava kao razvojni čimbenik Vukovara“ zaokružila je Mirela Slukan Altić posvetivši rad 270. obljetnici prve ideje o gradnji kanala. Pri tome je navedeno 14 projekata koji datiraju od 1737. pa sve do posljednjeg desetljeća 20. stoljeća ostavljajući generacijama 21. stoljeća da ostvare tu zamisao i osiguraju Vukovaru prerađivanje u jedno od najvećih tranzitnih sre-

dišta ovoga dijela Europe. Izvan okvira Vukovara, uklopivši se tematski u njegovu okolicu, rad je dviju autorica – Rebeke Mesarić Žabčić i Jadranke Galiot Kovačić naslovljen „Opća slika naselja Čakovci s kratkim osvrtom na povijesni pregled naselja, geografska obilježja, stanovništvo i tradicijsku arhitekturu“.

U III. dijelu naslovljenom KULTURNO-SPOMENIČKA BAŠTINA VUKOVARA opisana je od 383. do 470. stranice kulturno spomenička baština Vukovara u radovima Dragana Damjanovića „Mala sinagoga – kalvinska crkva“, Tatjane Đuranec „Kapela sv. Roka – istraživanje i obnova“ i Zlatka Karača „Kapela Čudotvorne Gospe od Hrasta – istraživanje i obnova“. U ovom je bloku i rad Štefice Šarčević „Napokon Matica hrvatska u Vukovaru“ i iako naizgled ne bi pripadala toj temi po značenju Matice – čvrste uzdanice ostvarenja programa općekulturne djelatnosti – itekako se uklapa u kulturno spomeničku baštinu.

Posljednja, IV. cjelina objedinila je u DEMOGRAFSKIM, DRUŠTVENIM, GOSPODARSKIM I IDENTITETSKIM PERSPEKTIVAMA VUKOVARA tri rada – Dražena Živića „Demografski resursi društveno-gospodarskog razvoja“, Sandre Cvikan „Razvojne perspektive Vukovarsko-srijemske županije u okviru regionalne politike Europske unije“ i Antuna Šundalića „Vukovar danas: Od identiteta opstanka prema identitetu razvoja“.

Zbornik na kraju ima SAŽETAK TEKSTOVA i BILJEŠKE O AUTORIMA prema redoslijedu priloga u Zborniku.

Bez obzira na raznolikost priloga u Zborniku je sačuvana jasnoća i izvornost izraza svakog pojedinog autora. Iako nisu ujednačeni načini pisanja bilježaka, citiranja i navođenja literature golem su trud uložili autori, na temelju brojne literature i dostupnog arhivskog gradiva, da objedi-

ne povijest Vukovara u okvir Hrvatske baštine i perspektive razvoja te dali još jedan vrijedan prilog za proučavanje povijesti grada Vukovara i okolice.

Zlata Živaković-Kerže

Slobodan S. RADOVANOVIĆ: *Petrovaradinski komunitet 1702-1849*. (Novi Sad – Petrovaradin: Futura publikacije - Suburbium, 2006.), 351 str.

Svaki autor koji se sprema napisati knjigu, ali i svaki čitatelj koji u ruke uzima novi naslov mora pisanje ili čitanje započeti s određenim pitanjima. Koliko novosti knjiga donosi? Kolika joj je trajna istraživačka vrijednost? Kolike su u njoj metodološke novine? Hoće li čitatelj moći iz knjige što vrijedno naučiti? Mogu li se informacije iz knjige naći i u drugim djelima ili je autor potpuno originalan? No, isto tako, neke teme su toliko slabo obrađene da se svako novo djelo dočekuje s velikim iščekivanjem. Upravo zato tim djelima ne pristupamo propitujući ih strogo kako bismo to inače činili.

Jedan od najslabije istraženih problema iz hrvatske povijesti jeste ustroj Vojne krajine, a unutar te teme problem slobodnih vojnih komuniteta. Stoga je nova monografija s temom vojnog komuniteta Petrovaradin dočekana s velikim zanimanjem. To što se prikaz knjige, objavljene 2006., piše dvije godine kasnije samo je svjedočenje o pokidanim vezama hrvatske i srpske historiografije. Isto se može zamijetiti i u djelu Slobodana Radovanovića. Naime, autor ne poznaje ili ne koristi recentnu hrvatsku literaturu o slobodnim vojnim komunitetima. A upravo su hrvatski autori, ponajprije Golec i Buczynski, načinili značajan iskorak u proučavanju vojnih komuniteta. Njihova

istraživanja predstavljaju prvi odmak od informacija koje je još 1875. donio Franz Vaniček. S druge strane značajan dio Radovanovićeva djela temelji se upravo na podacima koje je prvi donio Franz Vaniček. Tako npr. autor poput Vaničeka donosi krive datume osnivanja komuniteta, ne uvrštava Vinkovce i Mitrovicu među komunitete, ne pravi distinkciju između pojmovâ “slobodni vojni komunitet” i “komunitet” u smislu općine...

No, kako je istaknuto, djelima poput *Petrovaradinskog komuniteta* ne pristupamo strogo i od njih ne tražimo apsolutnu informiranost i metodičku inovativnost. Djela poput ovog imaju jednu posebnu vrijednost, a to je otkrivanje djelića ili dijelova povijesti jednog mjesta ili lokalne zajednice. Poput većine djela koja primarno imaju karakter lokalne povijesti, a tek potom se slika s mikrorazine projicira na “višu razinu” države ili regije, *Petrovaradinski komunitet* svoju vrijednost ponajprije crpi iz činjenice da predstavlja prvo djelo koje obrađuje konkretnu lokalnu temu te je autor “primoran” svoj rad temeljiti na velikoj količini, mahom dotad nekorisćene, arhivske građe. Tako se i u bilješkama i tekstu Radovanović referira na bogatu arhivsku građu. Temeljem bogate arhivske građe i literature nastalo je djelo koje je, prilično klasično, koncipirano u osam poglavlja: “Komunitet tvrđave i mesta Petrovaradin i organizacija vojne i komorske vlasti u njemu”, “Osnivanje slobodne streljačke kompanije i reorganizacija vlasti u Petrovaradinu”, “Teritorija i stanovništvo”, “Privreda”, “Zdravstvo”, “Crkve i sveštenstvo”, “Školstvo”, “Komunitet u vreme mađarske bune i srpskog narodnog pokreta”.

Sama struktura djela pokazuje da je autorov osnovni cilj opisati strukturu, tj. opisati stanje u komunitetu Petrovaradin te ukazati na jednu specifičnu situaciju u povijesti komuniteta. Premda smatram da je strukturalni prikaz pravi put da se ot-

krije nepoznata povjesnica, napose povjesnica vojnih komuniteta, političko organiziranje i društveno-ekonomski odnosi koje donosi Radovanović može biti tek dio takva prikaza. Socijalna struktura i interakcija vojnog komuniteta i vojnog okružja nadogradnja su koja je neophodna za potpuno razumijevanje funkcioniranja i života jednog vojnog komuniteta i njegovih stanovnika. Upravo nedostatak te dimenzije i nepoznavanje recentne literature temeljni je nedostatak monografije *Petrovaradinski komunitet 1702 – 1849*. Stoga ovo djelo i ne odskače od djela tradicionalne historiografije koja se zadovoljava opisom političke organizacije i gospodarskih odnosa. Međutim, i ti su elementi dovoljni da se Radovanovićevo djelo stavi u red historiografskih jedinica koje je neophodno uzeti u ruke pri svakom istraživanju problematike vojnih komuniteta ili pri jednostavnom informiranju o povijesti Petrovaradina.

Damir Matanović

Stjepan MAROSLAVAC: *Donji Miholjac kroz stoljeća* (Đakovo – Donji Miholjac: Župa sv. Mihaela Arkandela Donji Miholjac, 2007.), 304 str.

Povodom obilježavanja 950 godina prvog spomena župne crkve Sv. Mihaela arkandela objavljena je knjiga koja se može prihvatiti kao niz povijesnih priča koje čine jednu cjelinu. Budući da je autor svećenik već nas prve stranice knjige (str. 10. i 11.) u odjeljcima Osnutak Zagrebačke i Pečuške biskupije, upućuju da će, neovisno o naslovu knjige, knjiga u većini pratiti crkveni, odnosno vjerski život u Donjem Miholjcu.

Da bi čitatelju bilo lakše pratiti zbivanja u trgovištu nadomak rijeke Drave,

vlč. Stjepan Maroslavac bavi se u prvom dijelu knjige djelomice hrvatskom, tj. slavonskom, odnosno lokalnom donjomiholjačkom poviješću prateći donjomiholjački kraj u srednjem vijeku, razdoblje pod vlašću Turaka Osmanlija sve do oslobođenja od turske vlasti. Potvrda navedenog su poglavlja SREDNJOVJEKOVNA SLAVONIJA, SLAVONIJA ZA VRIJEME TURSKOG GOSPODSTVA i RATOVI ZA OSLOBOĐENJE SLAVONIJE OD TURAKA (str. 12 – 52). U povijesnom opisivanju (str. 53. – 61.) autor je u poglavlju MIHOLJAC I OKOLICA NAKON IZGONA TURAKA dao popis naselja i stanovništva donjomiholjačkog kraja iz 1698., 1702. i 1736. godine. Pri tome je zanimljivo osvrnuti se na popis iz 1736. (str. 57. – 60.) i imena i prezimena onodobnih kućedomačina koji su se, što se vidi iz popisa bavili isključivo poljoprivredom, tj. zemljoradnjom i stočarstvom.

Budući da onodobna svakodnevica nije išla bez crkvenog i vjerskog života, autor od 62. do 71. stranice opisuje crkvene (ne)prilike u donjomiholjačkom kraju s posebnim osvrtom na Apostolsku administraturu od 1691. te ukratko zbivanja gotovo u potonjih 300 godina. Iako je to bio vrlo zahtjevan posao, jer uvijek je teško sažeti i jasno iznijeti zbivanja u turbulentnim vremenima Austrijskog Carstva, Prve Jugoslavije, NDH i Druge Jugoslavije autor je to sve uspio objediniti u poglavlju SREĐIVANJE CRKVENIH PRILIKA POSLIJE TURAKA.

Da se pisati povijest o Donjem Miholjcu, bez obzira iz koje perspektive – gospodarske, političke ili crkvene – ne može ostvariti bez opisa valpovačkog, odnosno donjomiholjačkog vlastelinstva i velikaških obitelji Hillebrand von Prandau i Mailath, bez starog i novog dvorca, potvrđuje i ova knjiga, tj. njen sadržaj od 72. do 82. stranice. Pri tome je autor opisao i trodnevni boravak cara Franje Josipa I. u rujnu 1901. kao i svečano otvore-

nje spomenika četiri godine potom na kraljev 75. rođendan. Opisana je i Našička afera, jedna od najvećih korupcionarskih afera u Kraljevini Jugoslaviji u kojoj su od 48 glavnooptuženih čak petnaestorica bili Židovi, a vođena je u sudskom procesu od 1933. do 1935. To poglavlje naslovljeno VLASTELINSTVO VALPOVO – DONJI MIHOLJAC autor završava s podnaslovima, rekla bih za promišljanje, „Novi stanovnici dvorca i vlasnici imanja“ i „Od vlastelinstva ostade!“.

Iako ni po čemu naglašeno, u daljnjem čitanju knjige, čitatelj uočava da počinje novi dio knjige kojeg je autor naslovio ŽUPA DONJI MIHOLJAC (str. 83. – 110.) Neopterećen povijesnim razdobljima, koje je opisao – rekla bih u prvom dijelu knjige – slijede živopisni opisi župne crkve sv. Mihaela arkandela temeljeni na kanonskim vizitacijama; tu je i nezaobilazna sudbina prvih zvona – njihovo rekviriranje 7. rujna 1916., odnosno 27. rujna sljedeće godine kada su gotovo sva zvona s crkvenih tornjeva diljem Austro-Ugarske Monarhije u ratnom vihoru pretaljena u topovske cijevi. Kao što je vlč. Josip Horvat, župnik župe sv. Petra i Pavla u Osijeku, prigodom rekviriranja osječkih zvona, zapisao u spomenici „je li moguće da uspiju u ratu oni, koji stvari posvećene Bogu i službi Božjoj upotrebljavaju za ubijanje i uništavanje?“ tako je i autor ove knjige na str. 88. zapisao „nepravedno je zvono rekvirirano jer nikakvu korist domovini neće donijeti“. Kako uvijek biva poslije rata nastupa teško razdoblje pa se na nova zvona čekalo više od 10 godina; nabavljena su milodarima župljana i agilnošću župnika Ivana Vajde, „crkvenjaka“ te mukotrpnim dugogodišnjim trudom gotovo svih donjomiholjačkih župnika.

Iako nije povjesničar umjetnosti, autor se nije libio opisati cjelokupni inventar crkve – istaknuvši pri tome njegovu spomeničku vrijednost. Bavi se i orguljama, bitnim instrumentom agilnog

vjerskog života. Opisao je i cjelovitu obnovu župne crkve i okoliša u 12-godišnjem razdoblju (1995 – 2007), kada je u obljetničkoj godini donjomiholjačka župna crkva zasjala punim sjajem. U ovom dijelu knjige autor nije ostao samo na pukom opisivanju nego je „udahnuo život“ posebice u odjeljcima naslovljenim „Uzdržavanje župnika; Dokinuta plaća župniku; Nacionalizacija; Bogoslužje i pastva“.

U poglavlju DOGAĐANJA U ŽUPI (str. 111. – 133.) opisani su pohodi bosansko-đakovačkih i srijemskih biskupa, ali i dolaska nadbiskupa i metropolite zagrebačkog dr. Franje Kuharića, krizmena i prvopričesnička slavlja, različita liturgijska slavlja, proslave crkvenog goda i drugo.

Posebice vrijedan je mali biografski leksikon (str. 134 do 168) u kojem je autor dao biografske podatke, tj. kratke životopise franjevac koji su boravili u župi, životopise biskupijskih svećenika, i to župnika kojih je u donjomiholjačkoj župi – od sredine 18. stoljeća pa do godine jubileja – bilo 12. Iz tih podataka saznajemo da je četvero župnika, nažalost, preminulo u mlađoj dobi, dok su ostali župu vodili nekoliko desetaka godina. Iako je župnih vikara znatan broj (91) vlč. Stjepan Maroslavac nije žalio truda da istraži i napiše i njihove biografije. Nije izostavio pri tome ni biografije svećenika i redovnika te opisao dolazak i djelovanje redovnica, tj. Družbu milosrdnih sestara sv. Križa te mukotrpnu bitku i redovnica, ali i župljana Donjega Miholjca da zadrže milosrdne sestre u svojoj sredini.

Opis Župe Donji Miholjac ne bi bio potpun da autor nije obradio i filijalu RAKITOVIĆU (str. 82.), i to, budući da je riječ o povijesti, autor zbivanja niže kronološkim redom – od turskoga vremena, vrijeme nakon izгона Turaka Osmanlija, prvi popisi kućedomaćina s kraja 17. i početkom 18. stoljeća te opis

crkve sv. Jakoba. Konceptija pisanja je gotovo ista kao u opisu župe, pa sve to potiče zanimljivost kod čitatelja, koji ujedno može uspoređivati život u župi i život u njejoj filijali.

Budući da u čovjekovom životu najdublji trag ostavljaju ratna zbivanja, autor ih je izdvojio u posebno poglavlje koje je nazvao RATNA DOGAĐANJA i na desetak stranica progovorio, za razliku od sličnih monografija, o teškom životu župnika koji i u ratnim viorima (od Prvog svjetskog rata do Domovinskog) nisu ostavljali svoje župljane, pa čak i pod cijenu gubljenja vlastitog života.

Ovim RATNIM DOGAĐANJEM autor nije završio knjigu; slijedi sadržaj koji prikazuje cjelokupan život tog slavenskog mjesta. Prikazana je ŽIDOVSKA ZAJEDNICA, koja je svojevrsan uvod u preostali sadržaj knjige. Naime, i u Donjem Miholjcu, kao u gotovo svim mjestima i gradovima diljem Hrvatske, Židovi su nositelji gospodarskog života – obrtnici i trgovci kojih je 1928. godine bilo 97 u Donjem Miholjcu.

Budući da monografija opisuje DONJI MIHOLJAC KROZ STOLJEĆA u poglavljima koja slijede (od 201. do 261. stranice), opisana su DVA STOLJEĆA OSNOVNOG ŠKOLSTVA – naravno tu su prvi učitelji, izgradnje i dogradnje školskih zgrada, te ustroj osnovno-školskog obrazovanja sve do današnjih dana; slijede potom poglavlja SREDNJE ŠKOLE, SOKOLSTVO, PROMETNA POVEZANOST, GRAD DONJI MIHOLJAC, GOSPODARSTVO, KOMUNALNA INFRASTRUKTURA I DRUŠTVENE DJELATNOSTI.

Na samom kraju knjige su SAŽECI na hrvatskom i njemačkom jeziku. Navedena su sva korištena VRELA i LITERATURA, a slijedi i POPIS OSOBA (274 – 290) te POPIS MJESTA (291 – 299).

Gotovo uz svako poglavlje autor je odabrao odgovarajuće fotografije i stare razglednice što zasigurno čitatelju osiguravaju zornu sliku onodobnih osoba, prilika i slično. Promatrana u cjelini monografija je vrijedan doprinos zavičajnoj povijesti te je kao takva dobrodošla hrvatskoj javnosti. Izdala ju je župa sv. Mihaela arkanđela Donji Miholjac. Odgovorni je urednik župnik Antun Drenjančević, a tekst je redigirao i uredio mons. Antun Jarm.

Zlata Živaković-Kerže

Željko BRNJIK: *Jelisavac slovačko rodno selo / Jelisavec slovenská rodná dedina* (Našice – Jelisavac: Savez Slovaka u Republici Hrvatskoj – Matica slovačka, 2007.), 151 str.

Savez Slovaka u Republici Hrvatskoj i Matica slovačka Jelisavac objavili su monografiju Željka Brnjika *Jelisavac slovačko rodno selo / Jelisavec slovenská rodná dedina*. Knjiga je na određen način jedinstvena. Naime, prva je monografija o povijesti sela i knjigu nije napisao povjesničar nego medicinski tehničar po struci, zaljubljenik u povijest svoga rodnoga mjesta. Knjiga ima 151 stranicu. Međutim, povijest mjesta napisana je na 83 stranice jer, kako i sam naslov knjige ističe, prvu polovicu čini tekst napisan na hrvatskom jeziku, a druga polovica knjige donosi isti sadržaj pisan na slovačkom jeziku.

Cijela monografija je povijesno-etnografski prikaz mjesta pa je autor, budući da nije povjesničar, uvodno poglavlje naslovio NEŠTO O IMENU JELISAVCA (13-18) te ispis povjerio ravnateljici Zavičajnog muzeja Našice pov-

jesničarki Silviji Lučevnjak, vrsnoj poznavateljici našičkog vlastelinstva i obitelji Pejačević. Ona je nastanak i ime mjesta vezala uz obitelj Pejačević koja je našički posjed kupila u 18. stoljeću. Pri tome je autorica istaknula genezu imena sela istaknuvši da je riječ o Elizabeti, tj. Jelisaveti grofici Pejačević sažeto opisujući njen kratak život i genealogija kneževske obitelji Rohan Sychrov, tj. Josepha Arthura Ernesta Viktora de Rohana, supruga mlade Elizabete.

Nakon tog kratkog, ali nadasve zanimljivog, uvoda autor Brnjik geografski smješta svoje rodno selo (19) i počinje povijesnu priču naslovljenu JELISAVAC OD DOSELJAVANJA DO DANAS“ (20-46) gdje opisuje „doseljavanje slovačkih obitelji krajem 19. stoljeća na veliki šumski posjed Porečki gaj“, i to na poziv Ladislava grofa Pejačevića, oca rano preminule Elizabete. Autor je naveo prezimena prvih doseljenika koji su se tek u potonjim desetljećima navikavali na život u novoj sredini. Opisan je i iscrpljujuće težak put iz Slovačke do Slavonije. Potom slijedi živopisni etnografski opis kuća i života u njima krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Autor je naveo da su „doseljenici bili rimokatoličke vjere i vrlo pobožni...“ Prve doseljene slovačke obitelji bile su „drotari“, ali kako je vrijeme odmicalo stanovnici su se sve više bavili poljoprivredom – prvotno uzgojem stoke, a potom krčenjem šuma stvarajući prvo pašnjake, a ubrzo i obradive površine – zemlja je bila izuzetno plodna pa su uspješno uzgajali pšenicu, kukuruz, zob, grahoricu i drugo. I početkom 20. stoljeća zemlja je obrađivana motkom, a orana jednostavnim, poluželjeznim plugovima koje su vukli konji. Zbog velikog korištenja konja, kako za kiriju tako i pri poljoprivrednim radovima, u selo je bilo i nekoliko obrtnika, i to posebice kovača. Budući da je autor knjige zaokupljen svakodnevicom, tj. životom stanovnika, navodi i „jela koja su obično spravljali i kuhali vani, na ognjištu, u kotlićima, lon-

cima ili u glinenim posudama“. Opisuje i brojne proizvode koje su često koristili u prehrani. Kao i u mnogim onodobnim selima, pa čak i većim trgovištima poput Našica i Vukovara, u 19. stoljeću nema asfaltiranih ulica pa je blata u kišnim danima bilo „gotovo do koljena“. Da život u Jelisavcu nije bio lak ni idiličan govore podaci da je u prvoj polovici 20. stoljeća bilo odlazaka nekolicine mještana „trbuhom za kruhom“ u Brazil, Sjevernu Ameriku i Australiju.

Iako se nije u knjizi bavio političkim i inim previranjima spomenuo je duboku ukorijenjenost Slovaka u hrvatsku sredinu opisavši ratna zbivanja tijekom Drugoga svjetskoga rata istaknuvši da su ratne (ne)prilike pojedine mještane odvela u različite vojske. Pri tome je posebice opisao pristupanje antifašističkom pokretu davši popis 43 poginula mještana.

Završetak rata i poratno razdoblje u drugoj Jugoslaviji donosi velike promjene u cjelokupnom životu. No, iako autora pri opisu novonastalih (ne)prilika ne okupira politika nego život u selu, koji se mijenja osnivanjem „Seljačke radne zadruge“, posebnu pozornost posvetio je „iseljavanju“, tj. vraćanju nekoliko slovačkih obitelji u matičnu zemlju, tadašnju Čehoslovačku. Da je život i 20-ak godina nakon Drugoga svjetskoga rata doista bio težak govori podatak da je još krajem 60-ih i početkom 70-ih godina prošloga stoljeća trajalo iseljavanje pa nekoliko obitelji – koje autor navodi – odlaze živjeti u Rijeku, Rovinj, a veći broj mještana nastanjuje se u Osijeku i njegovoj bližjoj okolini. No, za one mještane koji su ostali u selu život je tekao dalje neprekinutim tijekom. Ukorijenjeni duboko u katoličanstvo od 1968. građena je nova crkva sv. Elizabete, čiji je temeljni kamen blagoslovio nadbiskup zagrebački i kardinal Franjo Kuharić.

U nastavku knjige Željko Brnjik otvara novo poglavlje (47-53) koje je naslovio KULTURA. Uz brojne fotografije –

kojih je bilo i u prethodnom poglavlju – slijedi opis aktivnosti prvotno raznih kazališnih družina, a nakon toga rad agilnog „Folklornog društva“, tj. KUD-a „Ivan Brnjik Slovak“ koje je u dugogodišnjem neprekinutom radu imalo brojne nastupe diljem Hrvatske i u inozemstvu, posebice u Čehoslovačkoj, tj. Republici Slovačkoj.

Jednu nisku u povijesno-etnografskoj ogrlici knjige čini poglavlje SVADBENI OBIČAJI (55-58) u kojem autor najviše predočava, i fotografijama i riječima, stari narodni običaj „izvornih slovačkih jelisavačkih svatova“.

U poglavlju ŠKOLSTVO autor se nije libio istražiti i navesti gotovo sve učitelje i ravnatelje, te broj učenika po nekim godinama osnovne škole koja od useljavanja u novu zgradu 1954. nosi ime Ivana Brnjika Slovaka.

DOBROVOLJNO VATROGASNO DRUŠTVO (67-72) djeluje neprekidno od 1931. pod geslom društva „Vatru gasi, brata spasi“.

Sportski život jednog mjesta, pa tako i Jelislavca, nezamisliv je bez nogometa pa je krajem 50-ih godina 20. stoljeća osnovan NK VIHOR (73-75) čiji su nogometaši, ovisno o postignutim rezultatima, igrali u raznim regionalnim natjecanjima.

Budući da MATICA SLOVAČKA JELISAVAC (76-78) ima značajnu ulogu u očuvanju, njegovanju i prezentiranju slovačke kulture, običaja, tradicije, jezika i etničkog identiteta, autor je u poglavlju sažeto prikazao rad i naveo sve istaknute pojedince.

Opisom djelovanja LOVAČKOG DRUŠTVA i DRUŠTVA NAŠA DJECA (79-81) autor je završio knjigu koja je jedna vrsta podsjetnika te tako napisana stup očuvanja stoljetne kulturne baštine i spona s maticom zemljom. Brnjik je uložio golem trud u nastojanju da zanim-

ljivo opiše svoje rodno selo, i to na temelju iščitane literature, dostupnog arhivskog gradiva, te sjećanja najstarijih mještana što je i naveo na kraju knjige.

Izdavanje knjige, koja je otisnuta u tiskarsko-izdavačkoj kući „Grafika“ iz Osijeka, novčano je pomogao i Savez za nacionalne manjine Republike Hrvatske. Prijevod s hrvatskoga jezika na slovački stručno je napisala mr. sc. Ružica Vinčak, lektorica i korektorica za slovački jezik bila je Margita Žagar, a za hrvatski jezik Ljerka Ćorković.

Zlata Živaković-Kerže

Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu i poraću, priir. Mato LUKAČEVIĆ et al. (Đakovo – Slavonski Brod: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Podružnica Osijek, Ogranak Đakovo – Magnus, 2007.), 446 str.

Knjigu pod gornjim naslovom objavilo je Hrvatsko društvo političkih zatvorenika iz Đakova. Većim dijelom posao su odradila četvorica bivših političkih zatvorenika: Mato Lukačević, Mladen Đaković, Stjepan Jakab i Ivo Tubanović. Pomogli su profesionalni znalci: Vladimir Geiger je potpisao odmjeren uvod u kom je precizno izložio komunističku represiju i zločine tijekom Drugog svjetskog rata i poraća, a u konačnoj obradi teksta nemali doprinos dao je i mladi povjesničar Branko Ostajmer. Predgovor je napisao biskup đakovački Marin Srakić.

Prvi i najveći dio knjige je poimenični popis žrtava, smrtno stradalih ili nestalih a nikad pronađenih. Na njega se nadovezuju iskazi preživjelih, uglavnom poto-

maka i suboraca. Od onih koji su stradali vojnički, tijekom rata, u borbi s partizanima, velik dio je poginuo u Bosni. Dosta je nestalih u Sloveniji, preživjeli spominju logore u Slovenjgradecu, Celju, Mariboru i drugdje, od kud se neki njihovi prijatelji, rođaci i znanci nisu vratili. Rijetki su pogibali na Istočnoj fronti, a ne zna se ni točan broj umrlih od gladi i bolesti. Za domobrane je vrijedilo pravilo da su po naravi rata upućivani u borbena djelovanja, mahom u Bosnu, tako da se dio oženjenih seljaka, nesklonih dužem izbjavanju s imanja, sam javljao u *pučke ustaše*, što otvara neka druga pitanja za istraživače. Komunisti nisu štedjeli ustaše i njemačke vojnike, a ni prema ostalima nisu bili velikodušni, osobito ne u prvim danima. Kasnije donesena amnestija bila je selektivna, neke vojne formacije uopće nisu bile obuhvaćene amnestijom, a ionako nije dosljedno poštivana. Tako je vojnike druge zaraćene strane spašavala puka slučajnost, neki milosrdan susjed ili rijetko, neočekivani slučaj dobrote. Kad se detaljnije razvide godišta i okolnosti stradavanja vidi se potpuna proizvoljnost optužbi. Nekad je sama godina rođenja bila dovoljan argument za osudu, primjerice ubiti onog rođenog 1927., a poštedjeti rođenog 1928., ali to nije bilo uvijek pravilo. Posebno se nemilosrdno obračunavalo s gerilom, vojnim ostacima tzv. *križarima* kojih nije bio velik broj, a u Đakovštini su najpoznatiji Tomičevi križari. Do osam godina zatvora mogla je dobiti rođakinja koja im je ispekla pogaču ili dostavila košulju. Gledala se i duljina staža u postrojbama oružanih snaga NDH, veze s Crkvom, članstvo u Kulturbundu i sl. Postoje vrlo raznorodni razlozi stradavanja i brojnih civila. Bila je velika nesreća ako je komu brat ili sin bio u postrojbama NDH, a koji put je presuđivalo i samo njemačko prezime. Bez suda ubijani su i intelektualci, te imućni ljudi, vlasnik ciglane i hotela, lokalni sudac, geodet i brojni drugi. S obzirom da zemljopisni položaj Đakova nije vojno presu-

dan, mora se zaključiti da je sustav bio bezrazložno vrlo represivan. Puno je moglo značiti osobno mišljenje nekog partizana, a dalekosežna ili doslovno po život važna bila je sitna zadjevica, zavist i privatna osveta. U više slučajeva nikad se nije vratilo nekoliko parova braće ili više članova iste obitelji. Stradavalo se i prigodom zračnih napada, primjerice na Vrpolje, ili zalutalih metaka i ostavljenih mina. Neki iskazi su vrlo pouzdani i uvjerljivi, neki prenose što se pričalo i vjerovalo, ali ih druga vrela potvrđuju. Pojedinci su bili neposredni svjedoci egzekucija, a velik broj je prisustvovao i javnim smaknućima. Svjedoci spominju lokalitete masovnih grobnica i mjesta egzekucija: tako voćnjak župnog dvora u Đakovu tzv. Parokova bašča, podrum ciglane, Štrosmajerovac, šuma Zakovica, Ruševo, logor Živčane itd. Također treba spomenuti da je u Đakovštini određen broj stradalnika kasnije „premješten“ na novo mjesto ukopa. Stječe se dojam da su nekako svi znali, gdje su *nestali*. Uz takvo bezrazložno ubijanje nevinih, u pitanje je došlo privatno vlasništvo i sve ono na što je Katolička crkva navikla. I to je, uz druge, razlog za gotovo jednodušno katoličko protivljenje strukturama nove vlasti. Nekoliko je svećenika i bogoslova platilo životom takvo protivljenje, a bilo je moguće s nastave pokupiti i masakrirati bez suđenja - časnu sestru. Možemo zaključiti da se ubijalo olako, bilo je tu puno objesti, totalnog odsustva reda i uobičajenog pravosudnog postupka. O mogućim egzekutorima nema dovoljno podataka, zna se da je dio zločina počinila Makedonska bojna XXI srpske divizije, a dio domaći diljski partizani. Strah od partizana pokazao se opravdanim. Ljudi su se s pravom bojali, a iz izvještaja OZN-e vidi se da su vlasti manje-više sve znale.

Popisu žrtava pridodan je velik broj pomno odabranih i vrlo kvalitetnih priloga. Nalazimo među njima izvratke iz novinskih natpisa ustaških vlasti, ali i vrela

komunističke provenijencije. Neka su partizanska vrela javna, provjerljiva, lako dostupna, a o nekima se zna jedva malo ili ništa. Unatoč terminologiji primjerenoj ideološkom svjetonazoru i ratnom dobu (banda, klerofašisti, kulaci i sl.) važnije je da se i broječni podaci podudaraju, iako to nije uvijek slučaj. Neki događaji su prema svjedočanstvima bitno odudarali od navedenih interpretacija, primjerice tzv. krvava berba u Mandićevcu. Među prilogima vrlo je vrijedna i građa o planovima za progon Nijemaca. Bilo je slučajeva da su Nijemci izjavljivali da ostaju makar poginuli, ali „smo nastavili sa njihovim izgonom bez obzira htjeli oni ići ili ne“ kako stoji u jednom od partijskih izvještaja (str. 286.). U prilogima ima i detaljnih opisa borbi oko Đakova, te mjesta i slika stratišta. U posebnoj cjelini obrađeni su partizanski logori kojih je bilo tijekom rata (na Paučju, Živčane...) i osobito oni nakon završetka rata, koji su vrlo često podizani radi planskog protjerivanja Nijemaca. (Đakovo, Josipovac, Valpovo, Krndija, Velika Pisanica, Tenja i drugi). Ti logori, osobito Valpovo i Krndija, nisu bili mjesta masovnog stradanja i namjernog i sustavnog ubijanja. No, zarobljenici su bili izloženi proizvoljnim egzekucijama i atmosferalijama, zimi i gladi, te nadasve fizičkom radu. Glad i zagađena voda uvjetuju neugodnu dizenteriju, a manjak vode, redovitog preodijevanja i održavanja tjelesne higijene pospješuje tifus, i inače bolest koja se posebno manifestira zimi. Partizanima treba upisati krivnju i za te žrtve. Isto je i s teškim fizičkim radom starijih.

Druga velika cjelina u knjizi jest popis političkih zatvorenika Đakova i Đakovštine 1945.-1990., uz koji se objavljuju iskazi preživjelih. Poznato je da je čak 47% sumnjivaca 1949. godine u Hrvatskoj uhićeno bez ikakvog razloga i uskoro pušteno, a takav pravosudni sustav ulijevao je strah svakome. Najmanje je pružao sigurnost građanima čiji su preci bili na poraženoj strani. Otuda du-

gotrajna obilježnost pojedinih obitelji, i kasnija stradavanja, preslušavanja i maltretiranja. Potomci žrtava tako dugi niz godina ostaju sumnjivi režimu i u mnogim segmentima društva ljudi drugog reda. Zabilježeno je nekoliko slučajeva samoubojstava nakon mučenja ili na odsluženju kazne. Pritisci su vršeni i na žene da napuste supruge, bilo ih je vjernih i dosljednih a bilo je i obiteljskih izdajstava i prokazivanja. Malo koji seljak bi olako davao svoju stoku, i teško stečenu ljetinu, a vlasti su se grubo obračunavale s protivnicima agrarne reforme; svaki imućniji seljak bio je smatran kulakom. Zbog čestih svađa s otkupnom komisijom ljudi su robijali godinama. Vojno dušobrižništvo u postrojbama NDH samo po sebi moglo je biti dostatan razlog za izricanje smrtnih kazni, koja se kasnije ublažila. Za bacanje parola i nošenje letaka, jedan je pojedinac sedam godina mrvio kamen na Golom otoku. Osuđenima je upisivano u krivnju da su hrvatski nacionalisti, a razlozi za takve presude bili su vrlo neuvjerljivi, primjerice za istetovirani hrvatski grb na podlaktici šest godina zatvora. Potresno je i svjedočanstvo o novorođenčetu, kojemu je uhićena majka samo zbog vojne pripadnosti muških članova obitelji. No to je bila sreća, jedna od žrtava tijekom rata je i mlada dvadesetogodišnja majka tromjesečne bebe, ubijena bez razloga, suda i postupka. Među građom nalazimo i presudu časnoj sestri koja je navodno nagovarala učenice medicinske škole na Rijeci, da ne moraju na radne akcije i da ima boljeg štiva od „napredne“ partijske literature. Velik dio iskaza uvjerljivo je svjedočanstvo o represivnosti komunističkog sustava do u osamdesete godine dvadesetog stoljeća. Knjiga sadrži i dosta ilustriranog materijala, portreta, fotografija stratišta i slično, a među priložima posebno treba izdvojiti vrijednu preslikanu i prepisanu arhivsku građu. Osim toga obuhvaća i sadržajan popis izvora i literature, sažetak na engleskom i njemačkom jeziku, te podatke o priređivačima.

U strukturi knjiga je malo konfuzna. Premda bezuvjetno treba pohvaliti sastavljače, knjizi možemo naći pokoju manju primjedbu. Popis je prilično iscrpan, ali bi ga još trebalo sustavno obraditi. Moglo se navesti u konačnom broju od 2817 žrtava koliki je udio djece do sedam godina, koliko starijih, koliko ukupno civila, a koliko vojnika, koliki su stradali zbog imetka ili svjetonazora, a koliki u neposrednoj borbi. Budu li istraživači u mogućem drugom izdanju obradili i te podatke, knjiga bi postala dobar „modus operandi“ za sličnu vrstu žrtvoslova. Neki od iskaza su pomalo proturječni, i koji put nesigurni u točnom datiranju. Lokalitet u Bosni se zove Gornji Zovik, a ne Zovig, od četiri brata Seltnera očito da dvojica nisu mogla biti rođena u pet mjeseci razlike, pa je vjerojatno krivo upisano godište i sl. no to su sitnice. Zaključno možemo reći da je ovakav način rada, gdje se poimence navode imena žrtava i okolnosti stradavanja, najbolji mogući. Nadati se je da će knjiga potaknuti brojna slična istraživanja.

Margareta Matijević

Melia VIDAKOVIĆ i Davorin STRIŠKOVIĆ: *Donji Miholjac u Domovinskom ratu* (Donji Miholjac: Turistička zajednica grada Donjeg Miholjca i Udruga roditelja poginulih branitelja, 2007.), 200 str.

Turistička zajednica grada Donjeg Miholjca i Udruga roditelja poginulih branitelja objavili su knjigu s temom iz Domovinskog rata. Nastala je objedinjenjem ratnih sjećanja iz 1991. i 1992. koje su Melia Vidaković i Davorin Strišković, jedan od koautora, prikupili i priredili ih

za tisak. Na taj su način od zaborava istrgnuli ratna i ina zbivanja u Donjem Miholjcu i na donjomiholjačkom i drugom širem području. Knjiga je koncipirana kao jedna vrsta dnevnika u kojem su opisane ratne (ne)prilike i zbivanja autora koji su ih doživjeli te ih, nakon odmaka od 15 godina, i zapisali. Stoga se ova knjiga može parcijalno čitati, jer svako poglavlje, iako na istu temu – DONJI MIHOLJAC U DOMOVINSKOM RATU – donosi pred čitatelja različita viđenja proživljenog ratnog vremena kojeg se svi autori „s ponosom i poštovanjem sjećaju“.

„Uvodnik“ (4-9) je napisao general pukovnik Slavko Barić, a „Ulogu policije“ (12-16) uoči Domovinskog rata kao i u ratnom razdoblju opisao je ratni zapovjednik i zapovjednik policije u Donjem Miholjcu Stjepan Matijević. Osnutak i djelovanje „Određena Narodne zaštite Donji Miholjac“ (20-33) s osnovnim zadacima, epilogom i popisom pripadnika napisao je prerano preminuli zapovjednik ONZ i, uoči izlaska knjige, donjomiholjački gradonačelnik Eduard Šrajer. „Postrojbe Hrvatske vojske na donjomiholjačkom području“ te njihova djelovanja opisao je ratni sekretar Narodne obrane i pričuvni pukovnik Hrvatske vojske Željko Ronta koji je u nekoliko navrata opisao i ratna djelovanja izvan miholjačkog kraja. Zapovjednik 3. čete, 3. bataljuna 107. brigade Hrvatske vojske Dragutin Lazar vrlo je zanimljivo dao kronologiju početka rata na području Općine Donji Miholjac (46-55). „Borba za Baranju“ (58-71) zapisano je sjećanje pričuvnog satnika Hrvatske vojske i zapovjednika 1. voda 3. čete 3. bataljuna 107. brigade Davorina Striškovića koji je zanimljivo, dijelom u dijalogu, nizao ratne akcije 3. satnije u borbi za Baranju završivši rad s dvjema mobilizacijama i demobilizacijom bojne. „Crne vrane“ u akciji „Baranja“ 3. travnja 1992. (74-83) opisao je bojnič Tihomir Ronta, a „Topništvo u Domovinskom ratu“ (86-93) pričuvni sat-

nik Hrvatske vojske Branko Matijević. „Domobranstvo“ (96-100) je zasebna tema satnika Vinka Bočkinca. „S ponosom i zadovoljstvom“ je poručnik fregate Zvonimir Dasović opisao djelovanje Hrvatske ratne mornarice – Riječne ratne flotile „Drava“ (104-110). O ratnom stacionaru i pričuvnoj ratnoj bolnici (114-121) u prostorima Općine Donji Miholjac, tj. u zgradi tzv. Starog i Novog dvorca, te medicinskom radu i raspuštanju stacionara u ljeto 1992. pisali su primarius Marko Rukovanjski i viša medicinska sestra Marica Rukovanjski. Koliki je doprinos Općine Donji Miholjac u Domovinskom ratu (124-127) istaknuo je u zasebnom poglavlju zapovjednik 107. brigade Hrvatske vojske brigadir Miroslav Štargl. Iako se veći dio teksta knjige odnosi na opise vezane za razdoblje 1991. i 1992. u Donjem Miholjcu autori pojedinih tekstova nisu se libili opisati i sudjelovanja donjomiholjačkih postrojbi, kao i zdravstvenog osoblja, i izvan njegova područja i u potonjem razdoblju. Na kraju knjige posljednje je i najveće poglavlje (131-195) naslovljeno kao „Spomenica“ u kojem je Dragica Marašek u ime Udruge roditelja poginulih hrvatskih branitelja grada Donjeg Miholjca skupila i napisala kratke biografije s fotografijama poginulih branitelja. U tom poglavlju nižu se i domoljubne te posebice osjećajne pjesme roditelja, rodbine, učenika i drugih pjesnika donjomiholjačkog kraja.

Knjiga je temeljena na sjećanjima autora budući da nije sačuvana pisana arhivska građa. Iako tekstove nisu pisali povjesničari, pa tako nisu, kako pojedini autori navode „stručno obrađeni“, vrijednost napisanoga nije umanjena. Dapače, živo i slikovito opisivanje zbivanja na terenu, navođenje imena glavnih sudionika u pojedinim ratnim i inim akcijama, ranjavanja pojedinaca, čak i opisi trenutaka smrti, kao i odavanje zahvale, posebice, poginulim članovima vojnih postrojbi – bez obzira na subjektivnost pri davanju komentara i opisa – daju ovoj monografi-

ji karakteristiku vrijednog pisanog spomena i sjećanja na ratna zbivanja i Domovinski rat, kako u Donjem Miholjcu, mjestima donjomiholjačkog kraja, tako djelomice i u mjestima diljem Slavonije, ali i šire.

Iako knjiga završava bez zaključnih misli, ima logike i opravdanja jer je vrsta kronološkog dnevnika koji daje čitateljstvu mogućnost da se neprestano vraća na pojedina poglavlja koja svojim slikovitim opisima nameću prizivanje vlastitih sjećanja na Domovinski rat i mogućnost osobnog zaključka. Knjiga u cjelini daje vrijedan doprinos najnovijoj zavičajnoj, ali i hrvatskoj povijesti o kojoj se nije do sada mnogo pisalo.

Zlata Živaković-Kerže

Ante KNEŽEVIĆ: *Prognaničko-povratnički „Križni put“ Slakovčana 1991. - 2003. godine* (Osijek: Osječki list, 2006.), 697 str.

Knjiga je posvećena Svim prognanim Slakovčanima povodom povratka i velikih obljetnica: 560 godina (1446.-2006.) od prvog povijesnog spomena sela Slakovaca, 130 godina (1876.-2006.) od osnutka župe sv. Ane Slakovci i 50 godina od osnutka Kulturno-umjetničkog društva „Seljačka sloga“ Slakovci. Knjiga ima 703 stranice, bogato ilustrirana, tvrdokoričena.

U prvom poglavlju *Uoči progonstva/izbjeglištva (11-110)* na punih 85 stranica autor donosi obilje podataka o mjestu Slakovci kod Vinkovaca i njegovim stanovnicima. Iz preglednih tablica saznajemo da je površina katastarske općine 1768 hektara, da oranice čine 67,76 %, a samo 1 hektar je voćnjak. Prema popisu

stanovništva 1991. godine na preglednim tablicama dat je poimenični popis stanovnika po ulicama i kućnim brojevima, a za svaku osobu i godina rođenja. Popisani su i svi koji su se tada nalazili na radu i boravku izvan Slakovaca s mjestom prebivališta i datumom odlaska. Zanimljivo je iz tablica saznati sve o kućama i drugim zgradama toliko opširno da se zna i koliko kolnih mostova ima svaka kuća, koliko ima i kakve su ograde pa čak i koliko stabala ima svaka kuća. Iz tablica o narodnosnom sastavu saznajemo da su Slakovci 1991. imali 1493 stanovnika, od toga Hrvata ima 1467 ili 98,25 %, Srba 7, Mađara 2, Slovaka 3, a ostalih 14. Mjesto Slakovci se nalazi na pruži Vinkovci – Tovarnik između sela Srijemske Laze (od 924 stanovnika 94,26% su Srbi) i Orolika (od 864 stanovnika 68,63% su Srbi). Sjeverno od Slakovaca su Svinjarevci (765 stanovnika, Hrvata 526, a Srba 183). Slakovci su u rujnu 1991. okruženi sa 1654 Srbina i jedini spas vide u evakuaciji preko rijeke Bosut prema selima Otok i Privlaka gdje je većina Hrvata. U nastavku ovog poglavlja autor donosi opširnu kronologiju od višestranačkih događanja 1990. do evakuacije stanovnika 19. rujna 1991. preko rijeke Bosut. Kako su tekle pripreme za obranu, kako je građen most-splav na Bosutu koji će biti jedini spas, sve je to detaljno opisano i potkrijepljeno dokumentima, svjedočenjima i fotografijama uz objašnjenja. Opet zapanjuju detaljne tablice frekvencije progonstva od svibnja do 30. rujna 1991. godine kad u selu ostaje nekoliko starijih osoba koje će kasnije biti ibijene ili protjerane.

Poglavlje *U progonstvu i izbjeglištvu* (118-375) je najopširnije poglavlje sastavljeno iz četiri dijela: Prognanička boravišta, Brakovi i njihovo potomstvo od protjerivanja do 31. 12. 2003. godine, Smrtnost i Zaposlenost. Najviše prognanih Slakovčana bilo je u Otoku. U tablicama su upisani svi prognanici s podacima o udomitelju, trajanjem udomljenja, smještajem kod udomitelja (skupa ili

zasebno), kako se hranio i čak je li imao telefon i televizor. Iz tablica o trajanju udomljenja saznajemo da je otočki domaćin Antun Livaja kod sebe imao 3649 dana prognane Slakovčane. Prognanika je bilo širom Hrvatske, Bosne i Hercegovine i zemalja Europe pa su za svaku osobu donošeni podaci: udomitelj, razdoblje, kod koga je bio (rodbina, prijatelj, službeno, zatim kod udomitelja je li bio zajedno ili posebno. Na 107 stranica tablice pokazuju da su neki prognanici i do deset puta mijenjali mjesto boravka i udomitelja. Kraće ili duže vrijeme Slakovčani su smješteni u 151 tuzemno naselje. U Vukovarsko-srijemskoj županiji najviše u Otoku (939) i Vinkovcima (729), a izvan Vukovarsko-srijemske županije najviše u Zagrebu (493). U inozemstvu je Slakovčana bilo u čak 123 naselja, a najviše u Njemačkoj gdje se sklonilo čak 475 izbjeglica. Slijede tablice s podacima o novosklopljenim brakovima i njihovom potomstvu, a u tom dugom razdoblju od „11 godina, 3 mjeseca i 15 dana“ sklopljena su 202 braka, rođeno 363 djece i sve to poimenično popisano s datumima i mjestom sklopljenih brakova i mjestom rođenja. I svi umrli njih 202 popisani su sa svim podacima od datuma smrti do podataka o mjestu ukopa i kasnijeg premještanja u slakovačko groblje. Poimenični su podaci za svakog zaposlenog od podataka o radnom mjestu do statusa zaposlenosti ili mirovine. U ovom poglavlju na 81 fotografiji prikazan je prognanički život.

Poglavlje *Slakovčani u Domovinskom ratu 1991. – 1995. godine* (377-412) nije veliko iako sam očekivao da će im biti posvećena veća pozornost. Autor se zapravo držao više statističkih podataka o sudionicima Domovinskog rata donijevši podatke u tablicama po rubrikama: ime i prezime, godina rođenja, pristupanje u obrambenu strukturu 1991. (školska sprema i zanimanje, bračni status, zdravlje, radni odnos, stambeni status), vrijeme u obrambenoj strukturi (u Sla-

kovcima 1991. i izvan mjesta po godina-ma), dužnost obnašao, priznanja i nagrade, čin, novčana naknada za doprinos u ratu i napomena. Slakovci su imali čak 286 pripadnika pričuvnog sastava. Većina se samoinicijativno uključila u obranu. Opširniji su podaci o ubijenima i nestalima civilima i vojnicima. U obrani Slakovaca i šireg područja poginuo je jedan civil i 7 vojnika. Deset civila koji su nakon okupacije ostali u selu ubili su četnici, nestalo je četvero civila, a u raznim zatvorima i logorima bilo je 27 civila. Zanimljiv je podatak da su pobunjeni Srbi susjedi zatvarali svoje susjede Hrvate iz Slakovaca već u srpnju i kolovozu 1991. i to u privatnim zatvorima u svojim selima Mirkovci i Srijemske Laze. Ovo poglavlje popunjeno je fotografijama ubijenih, nestalih kao i fotografijama iz vojničkog života braniteljske slakovačke postrojbe.

Iznenaduje mnoštvo podataka do kojih je autor došao u poglavlju *U okupiranim Slakovcima* (413-476). Iz dokumentata, svjedočenja i fotografija razorenog sela možemo saznati kakav je bio život u Slakovcima kad su ga napustili njegovi stanovnici. Agresorska vojska (redovna i pričuvna JNA, četnici Arkana i Šešelja te pripadnici susjednih teritorijalnih obrana) nakon zaposjedanja sela uništili su odmah cijelu Željezničku ulicu, a poslije nastavili razarati i sva ta nedjela ostavili zapisano. Naseljavanje Srba iz drugih krajeva Hrvatske počinje već na Božić 1991. godine i nastavlja se idućih godina pa se taj broj penje na 847. Autor donosi poimenični popis doseljenih s imenima vlasnika kuća u koje su uselili, zatim mjesta odakle dolaze naseljeni Srbi. Abecedni popis naseljenika temelji se na posjedujućoj arhivi „Mesne zajednice“ i „mesne kancelarije Slakovci“ zapisnicima i rješenjima o dodjeli kuća na privremeno korištenje. Zanimljiva je riječ „ostalinci“ koju autor upotrebljava za one slakovačke prognanike koji su u Slakovcima ostali nakon okupacije 23. rujna

1991. godine, a kasnije će biti prognani. Od 28 naknadno prognanih njih 25 će otići u organizaciji Ujedinjenih naroda. Iz popisa je vidljivo kojim putom su prognani, tko ih je i čim vozio i gdje su prihvaćeni.

U poglavlju *Povratak* (477-504) čitamo kako je tekao povratak, koliko je mukotrpnih pregovora bilo, kako su tekli prvi dani omogućenih posjeta na jedan, a kasnije i na više dana. Peticija prognanih Srba s ratom zahvaćenih područja iz Slakovaca datirana 17. 3. 1998. godine pokazuje čuđenje naseljenih Srba što se to događa da vlasnici svojih kuća dolaze obići svoje, a kamo će oni, „pa u krajnjem slučaju da nam omogućite odlazak u druge zemlje, a financijska sredstva dodelite tim zemljama koje će nas primiti da budemo njihovi građani“. Tridesetak fotografija pokazuje kakvi su Slakovci dočekali svoje mještane i kakvi su prvi povratnički dani.

Slakovci danas (505-703) počinju zračnom snimkom sela na kojoj su odmah vidljivi obnovljeni krovovi. Slijede već uhođani „podaci i podaci“ o obnovljenim Slakovcima do 2004. godine. Poimenični popis po ulicama stalnih i povremenih stanovnika pokazuje da se u deset godina smanjio broj stanovnika za 24%, a slično je i u okolnim mjestima. Život ide dalje, obnovljene su kuće, crkva, puno je novih kuća, obnovljene su i vikendice, škola i stadion su puni veselja. Na koncu su na nekoliko stranica sažete posljedice rata, progonstva i izbjeglištva, a prognani Slakovčani na razne načine su se zahvalili svojim dugogodišnjim udomiteljima.

Knjiga je ne samo pozamašna po broju stranica, veličini i težini nego po obilju podataka koji su složeni na stotinama tablica uz veliki broj dokumenata i fotografija koje je većim dijelom snimio autor. Jedino su ovoj knjizi nepotrebno dodane pjesme autora. Valjalo bi da je napravljen sažetak i preveden bar na neki od jezika gdje su bili prognani Slakovčani.

Malo se mjesta može pohvaliti da ima ovako bogatu monografiju o obrani mjesta, progonstvu i povratku. Ovo je enciklopedija progonstva jednog malog mjesta.

Šimun Penava

Marin SRAKIĆ: *Bibliografija knjiga, brošura, monografija i muzikalija svećenika Đakovačke i Srijemske biskupije. 1527.-2006.*, drugo dopunjeno izdanje (Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 2007.), 335 str.

Godine 1982. objavljeno je prvo izdanje *Bibliografije knjiga, brošura, monografija i muzikalija svećenika Đakovačke i Srijemske biskupije*. Autor, biskup đakovački i srijemski mons. dr. sc. Marin Srakić, u to vrijeme rektor đakovačkoga Bogoslovnog sjemeništa i voditelj Dijecezanske i Sjemenišne biblioteke, u ovom je vrijednom djelu po prvi put na jednom mjestu prikupio bibliografiju svećenika koji su djelovali na području Đakovačke i Srijemske biskupije. Opsežnim popisom, nastalim ponajprije na temelju dugogodišnjih istraživanja u knjižnici i arhivu Đakovačke biskupije, bile su obuhvaćene samo objavljene knjige i brošure, a bibliografija je svjedočila o neizbrisivom pisanom tragu što ga je svećenstvo ove biskupije ostavilo u povijesti hrvatskog naroda.

Četvrt stoljeća kasnije, 2007. godine, autor, sada biskup iste biskupije, objavljuje drugo izdanje bibliografije, pod naslovom *Bibliografija knjiga, brošura, monografija i muzikalija svećenika Đako-*

vačke i Srijemske biskupije. 1527.-2006. Potez je i više nego opravdan, budući da su u međuvremenu objavljeni mnogobrojni novi naslovi, a novo izdanje je nadopunjeno i određenim brojem naslova koje se 1982. godine propustilo uvrstiti. Prvo je izdanje brojilo 1500 bibliografskih jedinica, a drugo ima gotovo dvostruko više. Također, prvo izdanje iz 1982. godine objavljeno je u skromnim prilikama, odnosno bilo tiskano ciklostilom (tipkao i umnožio bogoslov David Sluganović).

Znanstveno-istraživački i profesorski radovi biskupa Srakića prvenstveno su vezani uz moralnu teologiju, iz koje je i 1972. godine na Institutu moralne teologije "Academia Alfonsiana" Papinskoga Lateranskog sveučilišta u Rimu obranio doktorsku disertaciju, no od mladosti je iskazivao i interes za druge teme. Jedna od tih tema bilo je bibliotekarstvo (kojega biskup naziva "hobijem"), a druga povijest, osobito teme iz povijesti Đakovačke i Srijemske biskupije (o čemu svjedoči bibliografija biskupa Srakića u zborniku *Spe et labore*, objavljenom povodom 65. godišnjice života, Đakovo 2003.).

Pored knjiga, brošura, monografija i muzikalija, autor je u bibliografiju uvrstio i radove koji su objavljeni i kao dijelovi zbornika, almanaha, pjesmarica, kalendara, te nekoliko radova iz časopisa. Osim naslova koje kao autori potpisuju biskupi i svećenici, u bibliografiju su uvršteni i naslovi koje su biskupi i svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije priredili, uređili ili preveli, a i poneki radovi koje su biskupi i svećenici potpisali kao izdavači.

Izrada cjelovite bibliografije koja bi uključivala i članke što su ih ovi svećenici objavili u revijama, časopisima i novinama nadmašivala bi sposobnosti jednoga čovjeka, iziskivala godine rada, a konačni bi rezultat, nesumnjivo, bio tiskan na više tisuća stranica.

U "Predgovoru" (5.-7.) autor kaže da se 1527. godina smatra početkom spisa-

teljsko-izdavačke djelatnosti đakovačkih, odnosno bosanskih i srijemskih biskupa i svećenika. Te je godine po prvi put u Krakovu tiskano djelo *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz verissima historia*, na čijim stranicama srijemski biskup Stjepan Br[o]darić opisuje bitku iz prethodne 1526. godine, u kojoj je i sâm sudjelovao. Autor spominje i tezu o bosanskom (đakovačkom) biskupu Ponsi kao glasovitom Anonimusu – autoru *Geste Hungarorum* iz XIII. stoljeća, ali se zadržava na 1527. kao početnoj godini.

Na punih tri stotine stranica (13.-314.) popisane su ukupno 2883 bibliografske jedinice; više od 2700 izdanja knjiga, brošura i članaka, te oko 120 muzikalija. Jedinice su, kako i u "Predgovoru" pojašnjava autor, raspoređene prema "pojednostavljenom" UDK sustavu, a opći bibliografski opis djela uzet je prema opće usvojenim pravilima. Osnovne područja ("0 Bibliografija", "1 Filozofija. Psihologija", "2 Religija. Teologija", "3 Društvene znanosti", "5 Prirodoslovnomatemičke znanosti", "6 Primijenjene znanosti. Tehnika", "7 Umjetnost", "8 Lingvistika. Književnost", "9 Osobe. Povijest") su zbog preglednosti podijeljene na manje cjeline.

Najplodniju autorsku i izdavačku djelatnost biskupi i svećenici ove biskupije polučili su, naravno, na području religije i teologije (55.-211.), i na ovo područje se odnosi više od polovine svih bibliografskih jedinica (1502 od 2883). Radovi iz područja religije i teologije su podijeljeni na 12 cjelina, a to su: "Vjera. Kršćanska objava", "Sveto pismo. Biblijska teologija", "Dogmatska teologija", "Moralna teologija", "Duhovno bogoslovlje", "Pastoralna teologija", "Ekleziologija", "Kršćanske crkve (Povijest. Organizacija)", "Liturgika", "Vjerska udruženja", "Katehetika", "Katolička crkva u Hrvatskoj. Đakovačka i Srijemska biskupija".

Zanimljivo je da su svećenici Đakovačke i Srijemske biskupije značajan broj djela uknjižili i na području lingvistike i književnosti (253.-287.), a među njima nalazimo i više njih koji su si svojim djelima zaslužili istaknuto mjesto u povijesti hrvatske književnosti: Mato Topalović, Adam Filipović de Heldenthal, Juraj i Nikola Tordinac, Vilim Korajac, Ilija Okrugić, Ante Miroljub Evetović, Mitar Dragutinac i drugi.

Na cjelinu "Osobe. Povijest" (289.-314.) odnosi se 239 bibliografskih jedinica, podijeljenih na "Životopise svetaca", "Biografije" i "Povijesne prikaze". Jedna zasebna manja cjelina unutar Biografija je posvećena osobi biskupa Josipa Jurja Strossmayera i obuhvaća uglavnom Strossmayerove govore koji su tiskani kao knjige, odnosno radove biskupa i svećenika Đakovačke i Srijemske biskupije o biskupu Strossmayeru.

Na kraju knjige nalazi se "Kazalo imena" (315.-335.) koje pored imena autora izvornih radova i prijevoda uključuje imena (biskupa i svećenika) urednika, priređivača i prevoditelja (označena kurzivom) te imena autora i urednika (biskupa i svećenika) čija imena nisu izričito navedena u objavljenim radovima (navedena unutar zagrada).

Bibliografija knjiga, brošura, monografija i muzikalija svećenika Đakovačke i Srijemske biskupije. 1527.-2006. je objavljena povodom dvjestote obljetnice Bogoslovnog sjemeništa i Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Đakovu. Ovo vrlo vrijedno djelo se na određeni način nadopunjuje s 2003. godine objavljenom knjigom Antuna Jarma *Dijecezanski svećenici koji su djelovali na sadašnjem području Biskupije Đakovačke i Srijemske od 1701. do 2003. godine*. Biskup Marin Srakić i Antun Jarm, kanonik Đakovačke i Srijemske biskupije, su se ovim izdanjima odužili svećenicima koji su kroz više stoljeća djelovali u okviru ove biskupije, a teolozi, povjesničari i istra-

živači srodnih struka sada raspoložu s dva temeljna djela koja će umnogome olakšati daljnja istraživanja.

Branko Ostajmer

Vojin S. DABIĆ: *Vojna krajina. Karlovački generalat (1530-1746)* (Beograd: Sveti arhijerejski sinod SPC, 2000.), 314 str.

Monografija *Vojna krajina. Karlovački generalat (1530-1746)* zamišljena je kao nastavak prve Dabićeve knjige *Banska krajina (1688-1751)*, objavljene još 1984, sa željom da se opiše značajan dio povijesti Hrvatske vojne krajine. Zacrtni je cilj svakako vrijedan pažnje i potpore jer je zbog neistraženosti vojno-krajiške povijesti svaki novi prinos dobrodošao. Poradi neistraženosti tog segmenta hrvatske povijesti, gotovo sva djela zadržavaju gotovo identičnu strukturu; naime, svako djelo ima nekoliko temeljnih dijelova koji opisuju populacijsko i gospodarsko stanje te upravni ustroj. Tako i Dabićevo djelo pokazuje istu strukturu kroz poglavlja: "Turska osvajanja i stvaranje Karlovačkog generalata", "Teritorija", "Stanovništvo", "Privreda", "Upravno i sudsko uređenje", "Vojno uređenje", "Krajiško društvo" i "Verski život".

Jednostavnim uvidom bi se moglo doći do zaključka da je knjiga jednostavno organizirana kako bi se što bolje opisala struktura Karlovačkog generalata. Nadalje, velika količina obrađene arhivske građe na koju autor upućuje trebala bi jamčiti značajan broj novih informacija koje bi mogle pripomoći što boljem razumijevanju povijesti Karlovačkog generalata, ali i vojnokrajiške institucije općenito. Dabić zaista i donosi nove spoznaje, ali

počesto arhivsku građu navodi i za teme koje se mogu naći obrađene u literaturi (od Lopašića naovamo). Pa čak i za opća mjesta kao što je Zrinsko-frankopanska urota. I upravo ta činjenica dovodi nas do temeljnih problema ove knjige: ponajprije, Dabić apsolutno ne poznaje (ili pak negira) rezultate suvremene hrvatske historiografije o Vojnoj krajini, ponajprije radove Valentića, Goleca, Buczynskog i Kudelića, te izrazito naglašava srpsku dimenziju Karlovačkog generalata. Već u predgovoru Dabić ističe: "Kada smo dovršavali njeno pisanje, dogodio se jedan od najtragičnijih događaja u istoriji srpskog naroda – hrvatska vojska prognala je skoro sve Srbe iz Hrvatske, pa i sa teritorije nekadašnjeg Karlovačkog generalata. Time se Hrvatska, ne samo u prenesenom značenju, već i velikoj meri i doslovno vratila u XVI vek, jer su progonom Srba i razaranjem njihovih naselja, ponovo opustošeni skoro svi oni krajevi koje su nekada i Turci pustošili... Time je poništeno sve ono što su Srbi vekovima stvarali u Hrvatskoj, a posebno na teritoriji nekadašnjeg Karlovačkog generalata, gde su bili najbrojniji."

Premise od kojih Dabić kreće pokazuju da je čitava knjiga zapravo usmjeren na k "potvrdi srpskog karaktera Karlovačkog generalata". Pritom Dabić za osnovu svoje knjige uzima Popis Like i Krbave iz 1712. (pritom ne navodeći odličnu analitiku tog popisa Karla Kasera i grupe mladih austrijskih povjesničara). Premda sam popis dijelom potvrđuje veliki udio pravoslavnog stanovništva na prostoru Like i Krbave, ni u kojem se slučaju podaci iz tog popisa ne mogu tumačiti onako kako to čini Dabić.

S druge strane, poglavlja koja obrađuju ekonomski život prilično dobro opisuju stanje gospodarstva u Karlovačkom generalatu i u tom dijelu knjige Dabić pokazuje znanstveni pristup kakav bi bio poželjan i u ostatku knjige. Očito su recenzenti Vasilije Krešić i Slavko Gavri-

lović imali odlučan utjecaj na Dabića i usmjerili knjigu u smjeru političkog pamfleta više negoli ozbiljnog znanstvenog djela.

Damir Matanović

Marino MANIN: *Zapadna Istra u katastru Franje I. (1818.-1840.)*, sv. I-II (Zagreb: Srednja Europa, 2006.), 417 + 460 str.

U izdanju izdavačke kuće Srednja Europa objavljena je 2006. godine knjiga Marina Manina *Zapadna Istra u katastru Franje I. (1818.-1840.)*. Ovo djelo nastalo je kao plod višegodišnjeg znanstveno-istraživačkog autorovog rada na doktorskoj disertaciji. Primjenjući komparativne i kvantitativne metode prikazao je gospodarske, društvene i demografske prilike na području zapadne Istre u prvoj polovici 18. stoljeća.

Ovo se djelo sastoji od dviju knjiga. Prva knjiga sastoji se od osam poglavlja: Predgovor (5-6), 1. Uvod (7-42), 2. Krički uvida u izvore i literaturu (43-52), 3. Zapadna Istra – značajke katastarskih općina (53-172), 4. Značajke poljoprivrednog zemljišta (173-216), 5. Značajke građevinskih zemljišnih čestica (217-258), 6. Društveno-gospodarski odnosi i radni potencijal (259-299), 7. Značajke onomastičkog materijala (302-353) te 8. Zaključka (355-364). Također, na kraju je detaljno navedeno arhivskog gradivo za svaku katastarsku općinu (365-377), obiman popis literature koju je autor koristio prilikom izrade ove studije (379-398), kratice (399-401) te sažeci na engleskom i talijanskom jeziku (403-410). U drugoj knjizi objavljen je tablični prikaz podataka iz katastarskih popisa 38 općina zapadne Istre (1-460).

U Predgovoru je Nevio Šetić je prikazao znanstveni rad Marina Manin, metodološke principe koje je upotrijebio pri izradi ovog rada te značenje ovog djela za proučavanje gospodarske i demografske povijesti Istre u prvoj polovici 19. stoljeća.

U uvodu autor je prikazao prilike u Istri, Habsburškoj Monarhiji te Europi od posljednjeg desetljeća 18. stoljeća do polovice 19. stoljeća (1848. godine). Upoznao je čitatelje s nastankom arhivskog gradiva te upotrebljenim mjerilom. Također, je objasnio razliku između katastrika i katastara koje nisu najjasnije ni pojedinim istraživačima. Isto se pozabavio i samim nazivom katastara te je upozorio na nepravilnosti u imenovanju ovog dokumenta. Pri tome treba naglasiti da se autor hrabro "obračunavao" s netočnostima pojedinih autora koji su se prije njega bavili ovom tematikom. Uz to nas je upoznao s istraživačkim područjem, korištenim arhivskim gradivo te ciljem istraživanja.

U sljedećem poglavlju autor je ukratko kritički obradio izvore i literaturu koja je nastala prije, odnosno koju je koristio u svom radu. Isto je tako obradio sve radove u kojima je obrađivan katastar Franje I.

U trećem poglavlju, koje je i najopsežnije, autor je prikazao na temelju podataka iz katastra Franje I. karakteristike 38 katastarskih općina zapadne Istre. Pri tome je prikazao prirodne i demografske preduvjete (klima, reljef, kvaliteta tla te brojnost stanovništva) u svakoj katastarskoj općini. Isto tako, upoznao nas je s mogućnostima stanovništva da se bavi gospodarstvom na njihovom području (brojnost vučne stoke, prosječna veličina obradivih površina po kućanstvu, mogućnosti prodaje viškova poljoprivrednih proizvoda). Nadalje prikazao je razvijenost gospodarstva te standard stanovništva u svakoj katastarskoj općini. Osim toga navodi obaveze stanovništva prema feu-

dalcu, podatke o kvaliteti nastambi te industriji na opisanom području.

U narednom poglavlju obradio je sve vrste poljoprivrednog zemljišta. Također, utvrdio je udio poljoprivrednog i građevinskog zemljišta u ukupnoj površina na ovom području. Isto je tako analizirajući podatke iz katastra ustanovio podatke o zastupljenost pojedinih kategorija zemljišta. Ova analiza ukazuje na postojanje zemljišnih površina s više kultura (oranice s lozama, oranice s maslinama, oranice s maslinama i lozom te vinograda s maslinama). Autor je također analizirao svaku pojedinu kategoriju zemljišta (oranice, oranice s lozama, oranice s maslinama, oranice s lozama i maslinama, vinogradi, maslinici, vinogradi s maslinama, vrtovi, livade, šumovite livade, pašnjaci te šumoviti pašnjaci) prema kvaliteti obradivih površina. Osim toga donosi podatke o bruto prinosu, ali i neto prihodu po jutru pojedine klase obradivih površina iz čega je moguće uvidjeti gospodarske mogućnosti stanovništva. Osim toga obradio je i šumske površine i neplodne površine. Također, analizirao je podatke o šumskim površinama prema primjeni drva i kvaliteti šuma. Na kraju je obradio neplodne oranice.

U petom poglavlju obradio je karakteristike građevinskog zemljišta. Analizirajući podatke iz katastra utvrdio je udio građevinskog zemljišta u ukupnoj površini svake katastarske općine. Nadalje, obradio je sve vrste stambenih i gospodarskih objekata na ovom području. Pri tome je stambene objekte kategorizirao prema njihovoj veličini. Analizirajući podatke iz popisa utvrdio je razlike u veličini pojedinih kategorija stambenih objekata. Na taj način upoznao je čitatelje s kvalitetom stanovanja te s socijalnim razlikama među stanovništvom na području zapadne Istre. Na temelju analize podatke iz katastarskih popisa autor je zaključio da se ove stambene zgrade nisu razlikovale od onih koje je danas moguće vidjeti na području zapadne Istre.

Isto tako, obrađujući stajske objekte autor ih je podijelio prema vrsti stoke, izdvajajući samo staje za konje te ostale staje. Analizirajući podatke utvrdio je kapacitet pojedinih vrsta staja te njihovu iskoristivost. Također, zaključio je da su staje bile skromnije građene. Isto je tako utvrdio da je brojnost staja ovisila o količini stoke u pojedinoj katastarskoj općini. Na kraju poglavlja obradio je ruševine, sakralne objekte, objete od šireg značaja (krušne peći, cisterne, mlinove i ulje te cisterne) te druge objekte (nenaseljene kuće, dvorišta, hospitali, dućani, uredi, stražarnice, škole, kuće u gradnji, trijemovi, te drugo) na području zapadne Istre. Utvrdio je rasprostranjenost pojedinih kategorija objekata.

U šestom poglavlju obradio društveno-gospodarske odnose te radni potencijal stanovništva (vlasništvo nad zemljom, kolonat, obaveze stanovništva, raspored stanovništva i stoke, komunikacije te svakodnevni život). Utvrdio je da je u većini katastarskih općina stanovništvo imalo vlastiti posjed. Međutim, u nekoliko općina stanovništvo je bilo u kolonatskom položaju. Stoga, je analizirao njihov položaj prikazujući njihove obaveze prema vlasnicima zemlje, ali i prava kolona. Analizirajući troškove proizvodnje i obaveze kolona utvrdio je da je kolonima ostajalo proizvoda u vrijednosti troškova proizvodnje pa je autor zaključio da nisu imali neku veću korist od svog rada. Autor je također utvrdio da je u nekim katastarskim općinama stanovništvo bilo opterećeno podavanjima koja su proizlazila iz preživjelih feudalnih prava.

Autor je u ovom poglavlju utvrdio opterećenost poljoprivrednog stanovništva u svakoj katastarskoj općini. Pri tome je utvrdio razlike u njihovom opterećenju sjeverno i južno od rijeke Mirne. Analizirajući podatke iz katastra došao je do zaključka da stanovništvo sjeverno od Mirne nije bilo pretjerano opterećeno obrađivanjem svojih oranica pa nije imalo pretjeranih potreba za sezonskim

radnicima. S druge strane, stanovništvo južno od Mirne bilo je iznadprosječno opterećeno poljoprivrednim poslovima te su bili prinuđeni angažirati sezonske radnike, što im je onemogućavalo pravovremeno i kvalitetno obrađivanje svojih oranica.

Isto tako autor je analizirao rasprostranjenost stoke na području zapadne Istre. Naročito je zanimljiva rasprostranjenost tegleće stoke koju je stanovništvo upotrebljavalo pri obradi svojih oranica. Na temelju podataka o broju volova utvrdio je broj plugova te prosječnu veličinu oranica po jednom plugu, odnosno vrijeme potrebno za obradu oranica. Pri tome mu se potkrala nedosljednost prilikom utvrđivanja broja plugova. Naime, jednom je broj plugova zaokruživao na veću znamenku, a drugi put na manju. Također, potkrala mu se pogreška prilikom utvrđivanja broja plugova. Međutim, usprkos svemu dobiveni rezultati ukazuju na razliku u vremenu potrebnom za obrađivanje njihovih oranica, odnosno mogućnostima za obrađivanje većih površina.

Osim toga autor je utvrdio rasprostranjenost sitne stoke. Nadalje, proučio je komunikacije u zapadnoj Istri u vrijeme sastavljanja katastra. Utvrdio je da su komunikacije bile bolje sjeverno od Mirne, dok je južno od ove rijeke tek započela izgradnja cesta.

Na kraju je autor pokušao prikazati svakodnevni život stanovništva zapadne Istre u prvoj polovici 19. stoljeća. Pri tome je naročitu pažnju posvetio klimatskim i zdravstvenim uvjetima koji su utjecali na privređivanje na ovom području. Osim toga, upozna je čitatelje s svakodnevnom prehranom, alatom koji su koristili prilikom obavljanja svakodnevnih poslova, uvjetima stanovanja, odjećom, kupovinom i školovanjem i ostalim aspektima svakodnevice.

U posljednjem poglavlju autor je proučio onomastičku vrijednost katastra

Franje I. Pri tome je svoju pozornost usmjerio u tri smjera: 1. osobna imena, 2. prezimena i 3. nadimci. Analizirajući imena autor je zaključio da je većina posjednika dobila ime po evanđelistima (Ivana, Mateja i Marko). Isto je tako često zastupljeno ime Antun. Također, utvrdio da su vrlo rijetko zastupljena imena istarskih zaštitnika i mučenika. Osim toga, ustanovio rijetko pojavljivanje imena u mletačkom obliku.

Analizirajući prezimena autor je usporedio prezimena iz katastra s prezimenima iz popisa obavljenog 1945. godine. Utvrdio je da se 1945. godine povećao broj prezimena više nego duplo. Također, utvrdio je da je tijekom stotinjak godina nestalo više od polovice prezimena. Isto je tako utvrdio da je više prezimena nestalo na području Poreštine, dok je na području Bujštine nestalo manje prezimena od prosjeka. Uzroke ovakvog stanja autor vidi u malariji. Pisac ove knjige utvrdio je da je pojavljivanje novih prezimena usko povezano s pojavom ove bolesti.

Također, analizirao je etničku pripadnost nositelja prezimena. Pri tome je utvrdio poprilične razlike 1945. godine u odnosu na vrijeme nastanka katastra. Autor je zaključio da ove razlike treba tražiti u pokretljivosti stanovništva na ovom području. Isto je tako utvrdio da za mnoga prezimena nije moguće utvrditi etničku pripadnost nositelja prezimena. Naime, zaključio je da ova prezimena prije ukazuju na društveno i jezično okruženje u kojem su prezimena nastala.

Na kraju poglavlja je obradio nadimke te utvrdio postojanje dviju osnovnih skupina. Prvu skupinu činili su nadimci koji su imali identifikacijsku ulogu, najčešće patronimijski oblik, kako bi se mogli razlikovati pripadnici pojedinih grana iste obitelji. Drugu skupinu nadimaka odnose se na različite karakteristike osoba (profesionalne, fizičke ili karakterne) koje su nosile te nadimke.

U osmom poglavlju autor donosi zaključak u kojim na jednom mjestu pregledno sumira rezultate svojih istraživanja katastarskih popisa Franje I.

Na kraju knjige autor donosi popis arhivskog gradiva po pojedinim katastarskim općinama, popis korištene literature, korištenih kratica, sažetak na engleskom i talijanskom jeziku te kratak životopis.

U drugoj knjizi objavio je tablični prikaz podataka iz katastarskog popisa 38 općina zapadne Istre. Ovdje su objavljeni poimenični podaci za svaku općinu zapadne Istre te sumarne podatke za svaku katastarsku općinu. Na početku ove druge knjige autor donosi uvodne napomene. Također, u bilješkama donosi napomene i pojašnjenja u katastarskom popisu svake općine.

Djelo Marina Manina značajan je doprinos hrvatskoj historiografiji. Rezultati, do kojih je došao obrađujući katastarske popise zapadne Istre, omogućit će bolje poznavanje gospodarskih, demografskih i društvenih prilika u prvoj polovici 19. stoljeća na prostoru obuhvaćenom katastarskim popisom. Također, ovo će djelo sigurno biti temelj za daljnja istraživanja u zapadnoj Istri te biti model za obradu katastarskih popisa iz doba Franje I. u drugim dijelovima Hrvatske.

Milan Vrbanus

Filip ŠKILJAN: *Kulturno-historijski spomenici Korduna s pregledom povijesti Korduna od prapovijesti do 1881. godine* (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2007.), 127 str.

Dok je većina zapadnoeuropskih nacija detaljno inventarizirala svoju kulturnu baštinu već u drugoj polovini 19. i

početkom 20. stoljeća, u Hrvatskoj to do danas nije učinjeno, iako su napravljeni pojedini koraci poput umjetničkih topografija Koprivnice te općina Križevci i Legrad koje je izradio Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća. U vremenu kada su, što zbog ubrzane izgradnje, što zbog zapuštenosti, brojne povijesne građevine došle u opasnost da zauvijek nestanu nužnost izrade detaljnih i publiciranih popisa spomenika kulture postaje još evidentnija. Svaki korak na polju inventarizacije spomenika stoga treba pozdraviti.

Knjiga mr. sc. Filipa Škiljan, neovisno o ranije spomenutim izdanjima Instituta za povijest umjetnosti nastoji sažeto obraditi pregled spomenika Korduna, područja za koje se obično pretpostavlja da je nije bogato spomeničkom baštinom. Za granične regije kakav je Kordun, izložene sve do najnovijeg razdoblja brojnim razornim ratnim zbivanjima, takvi su popisi još potrebni u usporedbi sa situacijom u ostatku Hrvatske, jer se njima čuva makar u fotografiji ili pisanoj riječi uspomena na građevine koje fizički više ne postoje odnosno koje su izložene konstantnom propadanju.

Autor se usredotočuje ponajviše na dio baštine koji je sačuvan, bez obzira na to je li riječ o sakralnim, fortifikacijskim ili drugim profanim objektima, ne zaneamarujući, međutim, pri tom, a s obzirom na dostupne podatke, popis i opis onih građevina kojih danas više nema. Usredotočivanje na postojeći građevni fond razumljiv je budući da on predstavlja osnovu budućeg konzervatorskog i turističkog interesa za ovo područje. Autor obrađuje sakralne spomenike obiju najraširenijih konfesija Korduna: katoličke i pravoslavne, te pokušava, u slučajevima kada je to moguće, promatrati ih kroz prizmu interkulturalnih i interkonfesionalnih isprepletanja tako karakterističnih za ove krajeve, a koja se najjasnije očituju u gotovo istim oblikovnim karakteristikama

ma sakralnih građevina spomenutih vjeroispovijesti. Posebno je vrijedan doprinos osvrtanje autora na postojeću, suvremenu usmenu tradiciju o objektima koji danas više ne postoje, budući da će ona u pojedinim slučajevima omogućiti pronalaznje lokaliteta, a zahvaljujući svjedočenju malobrojnog i uglavnom vrlo starog domaćeg stanovništva.

Tekst donosi prilično cjelovit pregled povijesti Korduna kroz perspektivu širih povijesnih događanja na prostorima srednje i jugoistočne Europe koji su utjecali na ovo područje. Oslanjanje na postojeću literaturu dovelo je, međutim, do toga da tekst o povijesti ide samo do 1881., odnosno ukidanja Vojne krajine.

Izdavanje ove monografije i općenito inventariziranje građevne baštine Korduna i drugih sličnih prostora koristan je s niza raznih aspekata: ponajprije iz perspektive turističke ponude i s tim vezanog oživljavanja gospodarstva u prostorima izuzetno pogođenim ratnim razaranjima.

Iako bi se na prvi pogled očekivalo, s obzirom na prethodna znanja o području o kojem govori knjiga, kako sačuvane baštine gotovo da i nema, pokazuje se kako situacija ipak nije u potpunosti katastrofalna. Iako je većina građevina, bilo da se radi o katoličkim, pravoslavnim crkvama ili burgovima u lošem stanju, odnosno današnje stanje više je nastalo kao rezultat obnove, ipak se može vidjeti kako se još uvijek može naći itekako zanimljivih građevina. Bogatom se baštinom ponajprije odlikuje Topusko (ostatak srednjovjekovne cistercitske crkve, katolička župna crkva obnovljena nakon stradanja u posljednjem ratu), no ističu se i ostaci utvrde Cetinograd, zatim katoličke crkve u Drežniku, Vukmaniću ili Skakavcu te pravoslavne crkve u Stjepanu, Gornjoj Trebinji i Mašvini.

Knjiga donosi obilje ilustrativnog materijala, uglavnom suvremenih fotografskih snimaka građevina što je u sva-

koj umjetničkoj topografiji ključna stvar budući da otvara put daljnjim istraživanjima, odnosno omogućuje smještaj ove ili one crkve, burga, javne građevine, itd. u širi kontekst povijesti umjetnosti/arhitekture na području cijele Hrvatske.

Autor nažalost uglavnom nije obradio tradicijsku graditeljsku baštinu. Iako bi njezina cjelovita obrada zasigurno bila jako teška zbog obilja materijala na terenu, osnovne su se informacije o karakteristikama tradicijskog graditeljstva s fotografijama nekoliko karakterističnih građevina ipak trebale donijeti.

Dragan Damjanović

Ekonomska i ekohistorija. Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, broj 3, ur. Mira Kolar-Dimitrijević i Hrvoje Petrić (Zagreb-Samobor, 2007.), 243 str.

Budući da je ovaj tematski broj naslovljen „Ljudi i rijeke (vođe)“, autori su radove napisali na zadanu temu. Tako je Boris Golec iz Znanstvenoraziskovalnog centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti Zgodovinskog inštituta Milka Kosa iz Ljubljane napisao izvorni znanstveni rad „Kostanjevica na Krki ali „Dolenjske Benetke“ edino slovensko mesto na rečnom otoku“ (3-34) opisujući na temelju objavljene literature Kostanjevicu na Krki. Autor se pri tome bavio poviješću jedinoga slovenskog grada smještenog na adi, i to od prvog spomena 1252. do početka 19. stoljeća. U radu se posebice osvrnuo na burna razdoblja 16. i 17. stoljeća istaknuvši značaj njegove mikrolakacije i obrambenu ulogu rijeke, koja je znatno manje bila iskorištena u gospodarske svrhe.

„Voda u hrvatskim srednjovjekovnim ispravama“ (35-50) izvorni je znanstveni rad Marina Knezovića. Nastao je na temelju analize podataka o okolišu iz hrvatskih srednjovjekovnih isprava skupljenih u prvom svesku M. Kostrenčić / J. Stipišić / M. Šamšalović, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Zagreb, 1967. i predstavlja vrijedan doprinos jer je autor rada iznesene podatke dopunio i tablično obradio spoznajama iz hrvatske, ali i iz drugih historiografija koje su se bavile problemima voda i okoliša u ranom srednjem vijeku posebice jadranskog područja (Zadar, Split, Solin, Nin i druga mjesta) usmjerivši se gotovo u potpunosti na drugu polovicu 11. stoljeća.

Mirela Slukan Altić iz Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar“ iz Zagreba analizirala je u izvornom znanstvenom radu „Krka kao razdjelnica velikaških gradova Šubića i Nelipića na karti Matea Pagana nastaloj oko 1522. godine“ (51-61) naseljenost Pokrčja u vrijeme njegova dolaska pod vlast Turaka Osmanlija. Kao vrsna i stručna poznavateljica kartografije procijenila je iznimnu vrijednost karte Matea Pagana kao povijesnog vrela i najstarijeg povijesnog uvida u prostor oko rijeke Krke, koja je u to vrijeme bila razdjelnica dviju hrvatskih velikaških obitelji i njihovih posjeda. Rad je posebice vrijedan jer nam je, kako autorica navodi, Paganova karta jedini grafički izvor niza srednjovjekovnih gradova utvrda Šubića i Nelipića koji su imali golemu obrambenu ulogu u vrijeme prodora Osmanlija, a kojih više nema. Prva je to karta koja je detaljnije prikazala dalmatinsko zaleđe te je u tom smislu, što se u radu i ističe „odigrala veliku ulogu u poznavanju područja osmanskih prodora u naše krajeve“.

Drago Roksandić s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu analizirao je (62-82) izvore i literaturu o Posavskoj krajini / granici od

1718. do 1739., tj. između Požarevačkog i Beogradskog mira. Budući da se autor pridržavao teme časopisa „Ljudi i rijeke (vode)“, obradio je Posavsku (porječnu) krajinu u razdoblju transformiranja habsburških zemalja u dvorskoapsolutističku Habsburšku Monarhiju usmjerivši svoju analizu na vrijeme kada je navedena krajina uključivala područja s obje strane rijeke Save. Ovaj je rad dao golem doprinos ispitivanju značenja vojnokrajiskog sustava u vrijeme kada je bio vojna ustanova i instrument kontrole međunarodne robne razmjene, kao i sanitarni kordon tek u nastajanju.

„Vodenice u Hrvatskoj (18. – 20. stoljeće) kao primjer odnosa između ljudi i rijeka / potoka“ izvorni je znanstveni rad Mire Kolar – Dimitrijević i Elizabete Wagner (83-120). Rad je podijeljen na nekoliko poglavlja dajući opis značenja rijeka u razvoju vodenica / mlinova od srednjega vijeka do tzv. industrijskog razvoja. Uz tekstualni dio hvale su vrijedne ilustracije koje zorno prikazuju razne tipove vodenica, čiji rad ubrzo autorice detaljno opisuju. Središnji dio rada su tablice koje daju brončane podatke mlinova na Savi, Kupi i Odri iz 1749. godine. Rad su autorice prije zaključka nostalgично naslovile 8. poglavlje „Što nam je ostalo od vodenica“ dajući pri tome – umjesto zaključka – „Popis viđenih vodenica u Hrvatskoj prema Matiji Pokrivki od 1987. do 2004. godine“.

Branko Vujasinović u stručnom radu „Uloga rijeke Save u povijesnom razvoju grada Zagreba“ (121-155) riječju i slikom analizira, na temelju navedene literature i izvora, golemi značaj Save u cjelokupnom razvoju Zagreba „od najstarijih vremena do posljednjih desetljeća 20. stoljeća. Uz opis plovidbe i prometa autor je gotovo u detalje opisao gradnju prvog mosta, kupališta te planiranja i (ne)ostvarenja riječnih luka. Posebice je zanimljivo 7. poglavlje opisa radova na uređenju (regulaciji) Save za plovidbu oko Zagreba koju je autor popratio „kroz povijest“.

„Donja Dubrava – središte splavarstva na rijeci Dravi“ izvorni je znanstveni rad Dragutina Feletara, člana suradnika HAZU, i Hrvoja Petrića iz Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta iz Zagreba (156-181). Autori su prvotno obradili gospodarsko značenje Drave, posebice značenje splavarenja, koje je u 19. i početkom 20. stoljeća imalo veliko značenje u razvoju trgovine drvom. Budući da je tada sjedište najrazvijenijeg poduzeća koje se bavilo splavarenjem bilo u međimurskoj Donjoj Dubravi autori se na temelju izvorne građe bave istraživanjem te privredne grane ističući posebice veliku poduzetničku tvrtku Ujlaki-Hirschler. U radu je posebice vrijedan „Dodatak“ karata iz Državnog arhiva u Mariboru.

Kako i sam naslov preglednog rada glasi „Odvodnja u osječkom kraju (19. stoljeće i početak 20. stoljeća)“ (182-189) autorica Zlata Živaković-Kerže iz hrvatskog instituta za povijest – Zagreb, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i baranje iz Slavenskog Broda bavila se odvodnjom područja uz Dravu u osječkom kraju, i to zapadno od Osijeka.

U časopisu je posljednji stručni rad Andreja Hozjana iz Oddelka za zgodovino Filozofskog fakulteta Univerze v Mariboru pod naslovom „Reka Drava in njeni signifikantni kraji na jožefinski vojaški izmeri za ozemlje Republike Slovenije“ (190-205). Autor je, kako i sam naslov govori, nakon uvodnog dijela po sekcijama opisao dravsku dolinu te mjesta Maribor, Ptuj i Ormož davši na kraju Dravu u tromedi Štajerske, Hrvatske i Mađarske.

Na samome kraju, ovog gospodarski i historiografski vrlo vrijednog časopisa, slijedi poglavlje „Bibliografija i Ekohistorija“, u kojem je Ivan Peklić iz križevačke Gimnazije Ivana Zakmardija Dižankovečkog donio „Bibliografiju radova iz gospodarske povijesti i ekohistorije objavljenih u *Časopisu za suvremenu po-*

vijest i *Crisu – Časopisu Povijesenog društva Križevci*“ te nekoliko prikaza radova i knjiga objavljenih u proteklim godinama.

Zlata Živaković-Kerže

Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije, god. II, br. 3 i br. 4 (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2007.), 172 i 168 str.

Potkraj prošle i početkom ove godine iz tiska su izašla dva nova broja (br. 3 i br. 4) časopisa *Pilar*. Tako je uspješno nastavljen najnoviji pothvat hrvatske znanstvene periodike. Važno je istaknuti, a što je posebno i navedeno u uredničkom uvodu, kako je vrijednost ovog časopisa prepoznala i nadležno Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske – odlučivši se na pružanje financijske potpore od trećeg broja – što, sasvim sigurno, predstavlja činjenicu koja potvrđuje sigurnu budućnost ovog časopisa. Ipak, prava vrijednost ovog časopisa je, naravno, u njegovoj znanstvenoj vrijednosti.

U trećem broju tako nalazimo dva znanstvena rada (rasprave), tri priloga građe, tri prikaza te redovitu rubriku – kronika. Na temelju dosada neistražene arhivske građe – *Arhivu kotarskog suda u Tuzli 1908.-1920.* – koji se nalazi na pohrani u Arhivu Tuzlanskog kantona u Tuzli Tomislav Jonjić u radu pod nazivom *Dr. Ivo Pilar – odvjetnik u Tuzli (1905.-1920.)* (11.-45.) prikazuje potpuno nepoznatu epizodu iz života dr. Ive Pilara. Zapravo, riječ je o pravoj omanjoj studiji. Potkraj XIX. i početkom XX. st. bosanskohercegovački grad Tuzla doživljava značajan gospodarski procvat – razvijaju se brojne obrtničke i trgovačke radnje i

dr. U takvu Tuzlu Pilar dolazi u prednoksijsko razdoblje, točnije 1905. U vrlo kratkom razdoblju – do kraja 1908. Pilarova odvjetnička kancelarija, prema autorovim tvrdnjama, postat će najzaposleniji gradski odvjetnički ured. Prema svemu sudeći to mu je donosilo i znatne prihode. Raspon njegova odvjetničkog djelovanja vrlo je velik; ipak, u ovisnosti o vlastitoj izobrazbi i prethodnoj karijeri prevladavaju parnice iz građanskog i trgovačkog prava. Autor utvrđuje kako Pilarov odvjetnički angažman u Tuzli ulazi u razdoblje smanjenog intenziteta potkraj Prvog svjetskog rata, a ističe kako je tome, u prvom redu, pridonijelo Pilarovo političko djelovanje. Svakako se moguće složiti s Jonjićevom tvrdnjom kako je uspostava nove, jugoslavenske države na samom kraju 1918. značila ostvarenje njegovih najrnjih predviđanja. (36.) U studenom 1920. konačno se preselio u Zagreb. Čini se da je autor ovim radom želio postići više od prikaza jedne nepoznate dionice Pilarova života; izgleda da mu je namjera bila i ustvrditi drastičan pad funkcionalnosti pravnog poretka nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Američki autori Gerard Toal i Carl Dahlman u radu pod nazivom *Je li etničko čišćenje uspjelo? Geografija manjinskog povratka u Bosni i Hercegovini i njezino značenje* (47.-60.), raspravljaju o etničkom čišćenju u Bosni i Hercegovini kao geopolitičkoj strategiji te naporima međunarodne zajednice i običnih stanovnika BiH da ponište njegove učinke kroz proces povratka izbjeglica i prognanika (47.) Rasprava ima svoj trenutak, riječ je o raspravi održanoj na međunarodnom znanstvenom skupu u povodu desetogodišnjice Daytonskog sporazuma (2005.). Toal i Dahlman neočekivano zaključuju, analizirajući brojne pokazatelje, kako je zaključak prema kojem je “etničko čišćenje u BiH ušlo u završnu etapu” u određenoj mjeri pretjeran tj. da je riječ o previše negativnom zaključku o procesu povratka u BiH (59.). Svakako

da ovakva tvrdnja poziva na raspravu, iako autori, naravno, svoje zaključke temelje na konkretnim dokazima.

I treći broj *Pilara* bogat je posebnim priložima – pretiscima davno objavljenih rasprava. Tako se donosi opširna rasprava dr. Jana Peiskera, nekadašnjeg profesora na praškom University Karlove pod nazivom *Koje su vjere bili stari Slaveni prije krštenja?* (64.-89.). Rasprava je, inače, objavljena u utjecajnom hrvatskom časopisu *Starohrvatska prosvjeta* 1928. Navedimo samo kako je, pored ostalog, za neposrednu posljedicu imala uspostavu bliskih profesionalnih dodira između Pilara i Peiskera. U uskoj vezi s tim ponovno je objavljena i Pilarova rasprava – i ona većeg opsega – pod naslovom *O dualizmu u vjeri starih Slavena i o njegovu podrijetlu i značenju* (91.-151.). Pilarova rasprava je objavljena u časopisu *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* također danas daleke 1931.

Četvrti broj *Pilara* ostaje na liniji znanstvene vrijednosti svojih prethodnika. Sastoji se, naime, od tri znanstvena rada, jednog priloga građe, čak devet pretisaka rasprava, trima prikazima i jednom objavljenom bibliografijom. Zoran Grijak tako, u radu pod nazivom *Predavanje dr. Ive Pilara u Austrijskom političkom društvu 12. listopada 1918. u kontekstu njegovih koncepcija državnopravnog preustroja Austro-Ugarske Monarhije* (11.-30.), raspravlja o ključnom Pilarevom odmaku od njegovih ranijih koncepcija državnopravnog preustroja Monarhije. Ključna riječ tu je federalizam – Pilar sada, u osvit nestanka Monarhije, zagovara njezin preustroj na federalističkim osnovama. Pilar je, zapravo, na umu imao stvaranje nove, južnoslavenske federalne jedinice unutar Monarhije na temelju principa samoodređenja naroda. Rad Zlatka Matijevića, pod nazivom *Radićevac iz "Esplanade" Prilog poznavanju političke biografije vlč. dr. Ljudevita Kežmana (1927./1928.)* (31.-50.),

progovara o malo poznatoj epizodi iz života Ljudevita Kežmana, istaknutog prvaka Radićeve Hrvatske seljačke stranke (HSS). Sam slučaj je, kako je autor ispravno primijetio, potrošio “znatne količine tiskarske boje”, ali nije izazvao veću pozornost hrvatske i nekadašnje jugoslavenske historiografije (31.). Naime, pojave unutarnjeg nezadovoljstva i neslaganja nisu bile rijetke u Radićevom HSS-u. Potkraj 1927. i početkom 1928. jedan od istaknutijih članova jedne takve skupine nezadovoljnika Radićevom politikom bio je i dr. Ljudevit Kežman. Iako su se pojavljivale tvrdnje kako je uzrok nezadovoljstva Kežmana i drugih pitanje dnevnicama koje ovi, navodno, nisu htjeli uplatiti u stranačku blagajnu, zapravo se radilo o pokušaju suprostavljanja autoritativnom Radićevom načinu vođenja stranke. U radu koji je nazvao *Sudbina znanstvene knjižnice dr. Ive Pilara* (51.-56.) Ivica Zvonar raspravlja o sudbini vrijedne knjižne ostavštine Ive Pilara. Iako je on svoju knjižnicu koja se sastojala od 415 svezaka oporučno ostavio Hrvatskoj (tada Jugoslavenskoj) akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu došlo je do nekih, može se pretpostaviti, “tehničkih” poteškoća. U konačnici je bilo moguće točno odrediti samo 123 sveska Pilarove donacije.

U posebnom dijelu, naslovljenom *Građa*, donosi se cjelovit tekst Pilarovog predavanja o kojem raspravlja Zoran Grijak (11.-30.).

U ovom broju *Pilara* uredništvo donosi i pretiske rasprava koje su, zapravo, posljedica Pilarovih i Peiskerovih tvrdnji da je “staroslovensko poganstvo bilo ne samo dualističko nego upravo zoroastričkog porijekla” (71.), svojevrsnim prethodnicima uopće takvih rasprava u hrvatskoj znanosti ili novinskim reakcijama na Pilarov i Peiskerov tekst. Riječ je o radovima Luje Maruna *Arheološki prilozi o religiji poganskih Hrvata* (79.-82., izvorno objavljen u časopisu

Starohrvatska prosvjeta 1897.), Milana Šufflaya *Otkriće velike tajne slavenskog poganstva* (83.-88., izvorno objavljen u novinama *Obzor*, br. 244 iz 1928.), *Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj* (89.-92., izvorno objavljen u časopisu *Zlatni klas* 1930.) te *Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj. Predgovor budućoj Peiskerovoj knjizi* (93.-99., izvorno objavljen u časopisu *Croatia Sacra* 1930.), *Pogled u potsvijest slavenskih naroda* [anonimni autor, vjerojatno Josip Horvat] (101.-104., izvorno objavljen u novinama *Jutarnji list*, br. 6922 iz 1931.), D. Kostića *I našim precima tako je govorio Zaratuštra* (105.-113., izvorno objavljen u časopisu *Život i rad* iz 1931.) i *Vračar i Dedinje mogućna prethrišćanska svetišta jugoslovenska* (115.-120., izvorno objavljen u novinama *Vreme*, br. 3485 iz 1931.) te samog Ive Pilara *Bogumilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem* (121.-145., posebno izdanje objavljeno 1929.).

Zaključno, može se konstatirati kako *Pilar* niti u ova dva broja nije iznevjerio. Riječ je, već sada, o etabliranom hrvatskom znanstvenom časopisu koji privlači raznolikošću svoje tematike, vrijednim znanstvenim doprinosima te korisnim i zanimljivim priložima građe i pretisaka zaboravljenih rasprava.

Ivica Miškulin

Crkvena povijest Slavonije u ranom novom vijeku (osvrt na novije publikacije u susjednim historiografijama i kod nas)

Ranonovovjekovno ili, konkretnije, osmansko razdoblje u povijesti hrvatskog sjeveroistoka tek se u posljednje vrijeme počelo sustavnije istraživati. Tako se postupno počinju rasvijetljivati slojeviti i

burni procesi koji su, tijekom otprilike 160 godina, društvene prilike kasnog srednjovjekovlja preobrazili u one što se na tome tlu zatječu na prijelomu 17. i 18. stoljeća. Doba velikog diskontinuiteta što se u Slavoniji uglavilo između predturskog i poslijeturskog ili "modernog" doba ubrzano gubi obilježja tamnog vremena o kojem se vrlo malo zna te se čini kao da se i ne može znati bitno više.

Doduše, prvi važniji historiografski prinosi rasvijetljavanju osmanskog doba u Slavoniji pojavili su se još na izmaku 19. i u ranom 20. stoljeću, u knjigama i časopisnim izdanjima arhivske građe kršćanskog podrijetla što su ih, u prvom redu za vojno-političku i uopće svjetovnodruštvenu povijest, priredili Tadija Smičiklas, Emilij Laszowski, Ferdo Šišić, Radoslav Lopašić, Ivan Bojničić i još poneki autori, a za crkvenu povijest Euzebije Fermežin, Janko Barle, Julijan Jelenić, kojima se nešto kasnije s pojedinačnim priložima pridružuju i Krunoslav Draganić, Miroslav Vanino i drugi. Poslije Drugoga svjetskog rata nastao je primjetan zastoj u takvome obogaćivanju raspoloživoga izvornog gradiva za povijest osmanske Slavonije, ali su zato na drugoj strani učinjeni prvi krupni pomaci u poznavanju osmanskoga upravnog sustava na tom području, ponajviše zaslugom bosanskohercegovačkog osmanista Hazi- ma Šabanovića, koji je uz to objavio i prijevod jednog od najvažnijih narativnih izvora za povijest nekadašnjih ugarsko-hrvatskih krajeva što su se našli pod turskom vlašću, *Putopisa* Evlije Čelebija. Početak obnove istraživanja religijsko-crkvene povijesti Slavonije pod Osmanlijama označila je knjiga Josipa Buturca *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja* (1970). Vojnu povijest 16. i 17. stoljeća u Slavoniji godinama je, pak, istraživao Ive Mažuran, oslanjajući se pretežno na ranije objavljene kršćanske izvore i objedinivši naposljetku, u sintezi *Hrvati i Osmansko carstvo* (1998), svoje rekonstrukcije ratne faktografije u široku

rasponu od kasnog 14. do kraja 18. stoljeća, s fokusom na dobu od Mohačke bitke 1526. do velikog habsburškog protuturskog rata 1683-1699. Mažuran je, povrh toga, nadopunjujući posao što ga je bio započeo Smičiklas, priredio i objavio nekoliko zbirki najranijih poslijeturških popisa Slavonije i Srijema, nastalih oko prijeloma 17. i 18. stoljeća, u kojima je također sadržano dragocjeno gradivo za poznavanje demografije, topografije i općenito društvene povijesti tih pokrajina što su netom prestale, u ognju i dimu bitaka i razaranja, biti dijelovima Osmanskog Carstva.

Napokon, novu, kvalitativno višu fazu u proučavanju osmanske društvene organizacije u slavensko-srijemskim sandžacima obilježila su u posljednjih četvrt stoljeća prva izdanja cjelovitih osmanskih poreznih deftera iz 16. stoljeća: onoga za Srijemski sandžak, koji je 1983. u izvornom jeziku objavio Bruce W. McGowan, i onoga za Požeški sandžak, koji je u hrvatskom prijevodu 2001. objavila Fazileta Hafizović. Potonja je autorica, osim toga, u više časopisnih priloga znatno produbila poznavanje socijalnih, ekonomskih i religijskih prilika u turskoj Slavoniji. Upravnim, ekonomskim i socijalnim strukturama osmanske Slavonije i Srijema još se opširnije pozabavio začetnik i prvak hrvatske povijesne osmanistike Nenad Moačanin, koji je toj tematici, uz mnogo manjih priloga, posvetio dvije monografske knjige (*Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva*, 1997; *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, 2001), postavivši odmah njezinu obradu na zavidnu analitičku i komparatističku razinu.

U najnovije vrijeme objavljeno je u Hrvatskoj i u njenom susjedstvu još nekoliko knjiga neobično vrijednih za proučavanje crkvenog aspekta osmanskog razdoblja slavonske, srijemske i baranjske povijesti. U ovoj ćemo prigodi samo kratko upozoriti na ponajvažnije od njih,

očekujući da im se na drugim mjestima pokloni temeljitija prikazivačka i kritička pažnja.

Svećenik Đakovačke i Srijemske biskupije, župnik u selu Jarmini i autor brojnih lokalnopovijesnih monografija, Antun Dević, učinio je istinski pothvat objavivši, u razdoblju od 1999. do 2005, četiri pozamašne knjige arhivskoga gradiva koje se nalazi u Rimu i Vatikanu, a tiče se Slavonije i Srijema u 17. i 18. stoljeću. Ukupno su u tim knjigama, koje zajedno obasežu 2260 stranica, objavljena 962 dokumenta, u latinskim i talijanskim izvornicima, a svaka je knjiga popraćena korisnim predgovorima i pažljivo izrađenim kazalima. Na pripremanju prve knjige s velečasnim Devićem surađivao je njegov svećenički kolega Ilija Martinović, koji je umro 1998. Prva knjiga te dragocjene tetralogije donosi gradivo iz Tajnog vatikanskog arhiva, a preostale tri ono iz Povijesnog arhiva Kongregacije za širenje vjere (danas Kongregacije za evangelizaciju narodâ):

- Antun Dević i Ilija Martinović, *Đakovačka i srijemska biskupija. Biskupski procesi i izvještaji, 17. i 18. stoljeće* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv i Kršćanska sadašnjost, 1999);

- Antun Dević, *Đakovačka i srijemska biskupija. Spisi generalnih sjednica Kongregacije za širenje vjere*, [sv. 1:] *17. stoljeće*, [sv. 2:] *18. stoljeće* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv i Kršćanska sadašnjost, 2000, 2003);

- Antun Dević, *Đakovačka i srijemska biskupija. Arhiv Kongregacije za širenje vjere, razni fondovi, 17-18. stoljeće* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2005).

Zaključujući u predgovoru posljednje knjige taj svoj *magnum opus*, velečasni Dević skromno zapisuje: "Nakon

višegodišnjeg rada i istraživanja Propagandinog arhiva ne mogu reći da istraživači ondje više nemaju što tražiti. Pojedinaac nije u stanju sam pregledati ovaj golemi arhiv i trebat će ga i nadalje istraživati. Ja sam se, prema svojim mogućnostima i amaterskim sposobnostima, morao ograničiti samo na svoju dragu Đakovačku i Srijemsku biskupiju i na samo neke fondove i serije spisa koji su mi se činili najvrednijima. Znam da ima nedostataka u mojem radu. Meni nije bilo moguće dugo boraviti u Rimu. To su zapravo bili jednotjedni izleti, kada sam prema kazalima dr. Josipa Burića naručivao dokumente za snimanje, a onda sam ih s preslika čitao i prepisivao. Tako su nastala ova četiri sveska povijesnih spomenika Đakovačke i Srijemske biskupije (...) Ovim se sveskom opraštam od čitatelja i zahvaljujem se svima na izraženim podrškama i još jednom molim da mi oprostite propuste koje primijete i u ovom svesku.”

Tim se opaskama može dodati jedino to da bi se, sasvim sigurno, mnogi profesionalni povjesničari i arhivari mogli postidjeti pred znanjem i marljivošću vlč. Devića i pozavidjeti mu na takvu doprinosu hrvatskoj crkvenoj historiografiji, zahvaljujući kojem će naraštajima budućih istraživača biti primaknut nadohvat ruke čitav jedan rudnik izvornoga povijesnog gradiva.

Neobičnom podudarnošću, istodobno s Devićevim izdanjem pojavilo se i u susjednoj Mađarskoj obimno izdanje istovrsne arhivske građe, također u četiri sveska. Priredio ga je ugledni povjesničar, nažalost već pokojni István György Tóth (1956-2005), koji je posljednjih godina života surađivao i s našim časopisom, kao autor i član uredničkog vijeća. Tóthovo djelo nosi naslov *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572-1717)*, sv. I-IV (Roma-Budapest: Római magyar akadémia – Magyar egyháztörténeti enciklo-

pédia munkaközössége – Magyar tudományos akadémia Történettudományi intézete, 2002-2005). U te četiri knjige, na ukupno 3061 stranici (kontinuirane paginacije), Tóth je objavio ukupno 1142 dokumenta iz arhiva Kongregacije za širenje vjere, na izvornim jezicima, s mađarskim registima i popratnim bilješkama uz svaki dokument te s uvodnom raspravom o djelatnosti Kongregacije na mađarskom i engleskom jeziku, tiskanom na početku prvog sveska. Očekuje se i izlazak petog sveska, u kojem će se naći kazala za četiri dosadašnja. Istovrsno gradivo iz “Propagandina” arhiva Tóth je već prije objavio u knjizi prethodnici, naslovljenoj *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627-1707)* (Roma-Budapest, 1994).

Pismima i izvješćima što su okupljena u četiri sveska *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania* autori su u većini slučajeva Talijani, Hrvati i Bosanci, a ona su nastajala i bivala datirana, osim u različitim talijanskim, mađarskim, erdeljskim, austrijskim pa i poljskim i češkim mjestima, također vrlo često i u krajevima između Drave, Dunava i Jadrana. Primjerice: u Dubrovniku, u Zagrebu, u Beogradu i Smederevu, u bosanskim mjestima Fojnici, Sutjeski, Kreševu, Sarajevu, Banjaluci, Rami, Olovu, Gradovrhu, Modriči, Tuzli, kao i u slavonskim i srijemskim mjestima Velikoj, Cerniku, Požegi, Bučju, Našicama, Osijeku, Đakovu, Ivankovu, Erdutu, Vukovaru, Iloku, Ilači, Nijemcima, Mitrovici. Kada se, povrh toga, uzme u obzir i sadržaj dokumenata, naslov pod kojim su okupljeni svakako bi bilo umjesno proširiti pa ondje navedenima “Ugarskoj i Erdelju” dometnuti i Slavoniju, Hrvatsku, Bosnu i Srbiju. Ako bi to naslov učinilo odviše dugačkim, moglo ga se na latinskom elegantno sročiti i kao *Litterae missionariorum de Hungaria et partibus adjacentibus*. Time bi ostalo vidljivo da je priređivaču pri odabiru građe u središtu

zanimanja Ugarska ili Mađarska, ali bi bilo jasnije i to da on ne smatra kako su sve one južne susjedne zemlje u ranom novom vijeku naprosto dijelovi Ugarske te kao takve manje raspoznatljive čak i od Erdelja.

Slične je naravi i primjedba koja se može staviti na priređivačev postupak s osobnim imenima u mađarskim registima, odnosno u mađarskom i engleskom registru dokumenata na počecima svezaka. Nedosljednost se sastoji u tome što, primjerice, Francesco Wittnedi ili Joannes Nicolaus Szalay bivaju protumačeni kao Witnyédi Ferenc i Szalay János Miklós, dok s druge strane, primjerice, Paolo Horichich da Macarsca, Lorenzo Tomasevich ili Giovanni Desmanich zadržavaju svugdje takav, talijanski, oblik imena. No, premda takve priređivačke uzgredne pristranosti i nedosljednosti mogu zasmetati ponajprije hrvatske i južnoslavenske povjesničare, očito se ne radi o bitnim nedostacima što bi umanjili veliku vrijednost djela u koje je autor uložio golem trud. Poznavatelji i istraživači problematike na koju se ta građa odnosi znat će ionako bez većih teškoća u tu pomalo zamućenu sliku unijeti potrebne modifikacije i pojašnjenja.

Devićevo i Tóthovo izdanje djelomice se sadržajno preklapaju, tj. znatan broj izvješća i pisama iz "Propagandina" arhiva pojavljuje se u oba djela, što je zgodna okolnost koja će njihovim korisnicima omogućiti da možebitna nejasna ili dvojbena mjesta provjere u verzijama obojice priređivača.

Prisniji s južnoslavenskim osobnim i zemljopisnim imenima, kao i s ovdašnjom za temu relevantnom historiografijom, jest mlađi mađarski povjesničar Antal Molnár (r. 1969), koji je objavio opsežnu studiju pod naslovom *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie ottomane 1572-1647* (Rome-Budapest: Accademia d'Ungheria, 2007). To je francuska verzija djela koje

je 2002. objavljeno na mađarskom kao *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572-1647)*. Autor je djelo zamislio kao prvi dio velikog prikaza povijesti Katoličke crkve na balkansko-podunavskim prostorima pod osmanskom vlašću. Okosnice te povijesti su u zajedničkom i nerijetko međusobno suprotstavljenom pastoralnom i misijskom djelovanju različitih katoličkih ustanova i skupina: bosanskih franjevac, dubrovačkih trgovaca i redovnika te središnjih rimskih ustanova kao što su Rimski inkvizicija, Kongregacija za širenje vjere ili "Propaganda" (od 1622) i uprava Isusovačkog reda. Autor zaključuje da su misijske aktivnosti kojima se upravljalo iz Rima imale najviše uspjeha u južnim dijelovima nekadašnjeg Ugarskog kraljevstva i među pretežito južnoslavenskim stanovništvom (tj. u današnjoj Slavoniji, Srijemu, Potamišju ili Banatu te donekle u Baranji i Bačkoj), što se može objasniti činjenicom da su glavni lokalni oslonac misijama bili franjevci bosanske provincije i zajednice dubrovačkih trgovaca, dok su se u sjevernijim dijelovima osvojene Ugarske kao prepreka misijama pokazivali habsburški baštinići ugarske kraljevske krune koji su ondje na temelju svojeg patronskog prava postavljali nerezidentne biskupe-ordinarije. Za potrebe studije, koju je 2002. obranio kao doktorsku tezu na Sorbonnei, autor je temeljito istražio više rimskih crkvenih arhiva, kao i Državni arhiv u Dubrovniku.

Za hrvatsku povijest ranog novog vijeka vrlo je zanimljiv i poveći Molnárov rad pod naslovom "Struggle for the chapel of Belgrade (1612-1643). Trade and Catholic Church in Ottoman Hungary", *Acta orientalia Academiae scientiarum Hungaricae* god. 60, br. 1 (2007), 73-134. U tom prilogu, koji je prvotno objavljen 2000. na mađarskom u časopisu *Századok*, autor potanko istražuje okolnosti sukoba između bosanskih franjevac i dubrovačkih isu-

sovacu oko pastoralnih prava u osman-skom Beogradu, pronicući naročito u njihovu ekonomsku i socijalnu pozadinu.

Osim za povijest katolicizma, u naj-novije su se vrijeme pojavile i dvije knjige iznimno važne za povijest pravoslavlja u Slavoniji pod osmanskom vlašću. Slobodan Mileusnić, rodom iz zapadne Slavonije, objavio je monografiju pod naslovom *Požeška mitropolija* (Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve, 2006). To je djelo, u izvornom obliku autorova doktorska disertacija obranjena 2004. na beogradskom Filozofskom fakultetu, prvi pokušaj da se cjelovito rekonstruira povijest srpskopravoslavne crkvene organizacije u osmanskoj Slavoniji. Najviši upravni okvir te organizacije bila je Požeška eparhija ili metropolija, čiji su poglavari za sjedište imali manastir Orahovicu. Metropolija je potrajala koliko i osmanska vlast u Slavoniji. Autor je donekle rasvijetlio slijed požeških metropolita i važnije događaje iz njihove povijesti, među kojima se ističu sukobi s katolicima i nadmetanje s njima za povoljniji položaj pod vlašću Turaka.

Mileusnićevu knjigu upotpunjuje jedna iz pera povjesničarke umjetnosti. Mlada znanstvenica s Akademije za umjetnost i konzervaciju Srpske pravoslavne crkve u Beogradu, Aleksandra Kučeković (rodom iz Slatine u Slavoniji), objavila je monografiju *Manastir Orahovica u Slavoniji* (Zagreb: Prosvjeta, 2007). Iako na početku donosi i temeljit pregled povijesti te crkvene ustanove od njenih prvih spomena u drugoj polovici 16. stoljeća, težište je knjige na podrobnoj analizi strukture samostanskog kompleksa i osobito umjetničkog uređenja crkve (sa svim arhitekturnim sastavnicama, zidnim slikama, ikonostasom i pokretnim inventarom), kao i njezine riznice i knjižnice.

Napokon, i treća velika dionica kršćanske religije u Slavoniji pod Osmanlijama, protestantizam, dobila je nove priloge svojoj povijesti u knjizi Jasmina Milića *Kalvinizam u Hrvata, s posebnim osvrtom na reformiranu župu Tordinci 1862.-1918.* (Tordinci – Novi Sad: Protestantska reformirana crkvena općina Tordinci i Teološki fakultet Novi Sad, 2006). Autor, protestantski pastor u Tordincima i Osijeku, u toj je knjizi, također prvotno doktorskoj disertaciji, između ostaloga iznio i pregled šturih znanja o najranijem razdoblju širenja protestantizma na tlu današnjeg hrvatskog Podunavlja. Autor se uglavnom nije upuštao u istraživanje izvora koji bi mogli bitno obogatiti predodžbu o toj važnoj tematici koju se u nas vrlo malo istraživalo. Iste godine priredio je i hrvatsko izdanje jednog od najvažnijih pisanih spomenika te povijesti, pod naslovom *Kalvinski kanoni iz Kneževih Vinograda. Kalvinski dokument iz 1576. godine* (Osijek: Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj, 2006). Tomu se može dodati da je i pisac ovog osvrta priredio izdanje jednog od najzanimljivijih tekstova vezanih za ranu povijest protestantizma u hrvatskoj Baranji, pod naslovom "Baranjski promicatelj Reformacije *Emericus Zigerius*" (u zborniku *Hrvatska književna baština*, knjiga 3, iz 2004).

Sa svim tim novim izdanjima, kao i nekima nespomenutima (kao što su dva recentna izdanja *Autobiografije* Bartola Kašića, iz 1999. i 2006, u prijevodima Stjepana Sršana i Vladimira Horvata), sada se zaista pomalo otvaraju mogućnosti za cjelovito razmatranje religijske i crkvene povijesti Slavonije u 16. i 17. stoljeću. Kada se trima glavnim kršćanskim vjeroispovijestima pridodaju i djelomični uspjesi islamizacije na slavonskom tlu, ta se povijest pokazuje u mnogome kompleksnijom i slojevitijom nego što se to dosad u hrvatskoj historiografiji obično predmnijevalo. Kada je

u društveno razornim ratovima naposljetku okončano osmansko doba u Slavoniji i kada je nastupilo slavonsko 18. stoljeće kao svojevrstan novi početak, obilježen uz ostalo okašnjelim crkvenim barokom i katoličkom pastoralnom i kulturnom obnovom, zadatak koji je stajao pred svećeničkim i redovničkim nositeljima te obnove nije zapravo bila *rekristijanizacija* islamizirane i vjerski zapuštene pokrajine, nego upravo *rekatolicizacija* pokrajine koja se pod turskom vlašću odmetnula u anarhični pluralitet kršćanskih denominacija.

Stanko Andrić